

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 1

1933

KAHETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

**H. KRUS
PEATOIMETAJA**

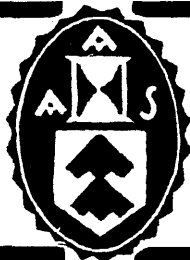
**O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TREIBERG**

S I S U :

Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. Eerik Laid	1
Kesk-Eesti muistsete maakondade asend. R. Kenkman	24
Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519—1522. E. Blumfeldt	44
Varia	55

AJALOOLINE AJAKIRI

1933

N° 1

I VEERAND

TARTU

Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest.

Viimane aastakümme kodumaa muinasteaduslikku ja ajaloolist uurimist on viinud Eesti muinaslinnade küsimust ainult suhteliselt vähe edasi. Muinaslinnad pole nimetatud ajavahemikul olnud kahjuks kuigi intensiivselt uuritavaks. 1923. a-st peale, millal allakirjutanu avaldas kokkuvõtte Eesti muinaslinnadest seekordse ainestiku najal¹⁾, on vähemaulatuslikke kaevamisi toimetatud ainult kahel muinaslinnal, nimelt allakirjutanu poolt Irboska linnamäel 1924²⁾ ja prof. H. M o o r a poolt Nõo Alt-Laari tl. Linnamäel 1927³⁾. Lisaks võiks mainida 1924, enne muinasjäänuste kaitse seaduse maksmahakkamist, kellegi H o i d o r f i poolt Kullamaa Rohumäel teostatud röövkaevamist⁴⁾. Ükski neist kaevamisist pole andnud kuigipalju uut, võrreldes senise vastava ainestikuga. Teiselt poolt on meie teadmised, õieti materjal Eesti muinaslinnade kohta viimase aastakümne jooksul mõnes küsimuses siiski laienenud. Allakirjutanu avaldades 1923. a. eelpool tsiteeritud kokkuvõtte Eesti muinaslinnadest, oli peaaegu pool kodumaad muinasteaduslikult veel kirjeldamata, seetõttu olid suure osa muinaslinnade kohta andmed puudulikud, saadud vastavast vanemast kirjandusest, või üles märgitud rahvasuust. Kodumaa muinasteadusliku kirjelduse lõppedes 1927. a.⁵⁾ ja osa kihelkondade täiendava

¹⁾ Em. [= Laid, E., Eesti muinaslinnad; Tartu 1923.]

²⁾ Öp. E. Seltsi Aastaraamat 1923, lk. 31. — Vaas, T., Truuvoorit otsimas, — „Nädal“ 1924, nr. 13.

³⁾ H. M o o r a kaevamisaruanne Ark. Kab. [= Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabinet] topograafilises arhiivis.

⁴⁾ Vrd. R. Indreko inspeksiooniaruanne Ark. Kab. top. arhiivis. — Sama, Kullamaa „Rohumäe“ maalinna leiud Hoidorfi kaevandustel 25. sept. 1924. a., — „Nädal“ 1924, nr. 30.

⁵⁾ Nimetatud kirjelduse käigu ja tulemuste kohta vt.: Laid, E., Quel-

kontrollimisega on praegu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti topograafilise arhiivi koondunud võrreldes täielik statistiline ja deskriptiivne materjal kodumaa mitmesuguste kinnismuististe liikide, nende hulgas ka muinaslinnade kohta.

Vastava kirjelduse edenedes ja samuti vähemal määral isiklikult kogutud andmete kaudu on allakirjutanul olnud võimalust täiendada muinaslinnade statistilist ja deskriptiivset ainekku⁶⁾. Käesolevas kirjutises tahetakse asjast huvitatud lugejaskonnale esitada enam-vähem lõplik arvustik Eesti muinaslinnade kohta, samuti puudutada rida meie muinaslinnadega seotud probleeme, mida on esile nihutanud nii vastava ainekku täienemine, kui ka uuemad ja tihenenud uurimistulemused Eesti ja naabermaade muinasteaduse alal.

Viimaste andmete järele tuntakse Eestis 141 muinaslinna, neist 106 kindlat ja 35 mittekindlat. Mittekindlate muinaslinnadena on endiselt arvestatud kinnismuistised, millede kohta veel pole kas piisavalt andmeid, või millede identifitseerimine muinaslinnadena nõuaks lähemaid uurimisi. Mittekindlate linnade hulka on arvatud ka üksikuid ajalooliste losside kohal oletatud muinaslinna.

Kõrvutades muinaslinnade praegust üldarvu 141, „Eesti muinaslinnad“ esitatuga (169)⁷⁾, näeme, et see on vähenenud 28 linna võrra ning seda peamiselt kohapealsel kontrollimisel muinaslinnadena välja langenud mittekindlate linnade arvel. Välja on langenud „Eesti muinaslinnad“ lk. 51 jj. nimestiku järele nr. nr.: 11, 18, 19, 25, 27, 34, 35, 42, 43, 44, 46, 49, 50, 58, 62, 63, 66, 71, 104, 118, 120, 130, 133, 134, 141, 144, 148, 153, 159, 161, 169, kokku 31 mittekindlat linna. Samas nimestikus kindlatena märgitud linnadest on täiendaval kontrollimisel muinaslinnana välja langenud: Linnamägi Märjamaal, Märjamaa ms. põllu ääres (nr. 29; olematu), Linna-

ques résultats d'investigation préhistoriques — topographiques en Estonie. *Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum*; Riia 1931, lk. 379 jj. — Sama, Kodumaa muinasteadusliku kirjelduse käik ja tulemused, — „Postimees“ 1931, nr. 156.

⁶⁾ „Eesti muinaslinnad“ega“ võrreldes uuemaid kokkuvõtteid kodumaa muinaslinnadest: Laid, E., Die vorgeschichtlichen Burgen Eestis, — *Öp. E. Seltsi Aastaraamat* 1923; Tartu 1924, lk. 5/31. — Eelmisega peaaegselt kattuv: Laid, E., Viron muinaislinnat, — *Valvoja-Aika* 1924, lk. 17 jj. — Sama, Muinaslinnad, — *Koguteos „Eesti kinnismuistised“*; Tartu 1925, lk. 74/97. Teisist autoreist on peale 1923. a. Eesti muinaslinnu käsitletud: Ailio, J., Katsaus Viron myöhäsimpiin arkeologisiin tutkimuksiin, — *Suomen-Museo* 1923, lk. 55 jj. — Wrangel, G. ja Prants, H., Maalinnad Virumaal, — *Koguteos „Virumaa“*; Rakvere 1924, lk. 36 jj. — Sauramo, M., Eraistä Viron muinaismuistoista, — *Suomen-Museo* 1925, lk. 8 jj. — Tallgren, A. M., *Zur Archäologie Eestis II*; Tartu 1925, lk. 153/166. — Moora, H., Eestlaste kultuur muistisel iseseisvus-ajal; Tartu 1926, lk. 80/88. — Sama, *Vorzeit [Die Vorzeit Estlands]*; Tartu 1932], lk. 63/65.

⁷⁾ Em., lk. 6.

mägi Vigalas Kõnuveres (nr. 31) mis on identne Linnamäega Märjamaal Haimre ja Kõnuvere valla piiril (nr. 32), Linnamägi Kullamaal Sooni vallas Hellamaa kls (nr. 36, puuduvad linna tunnused), Linnamägi Väike-Maarja Avispeal (nr. 73; puuduvad linna tunnused), Linnamägi Viru-Nigulas 6 km Kunda msst O (nr. 76; olematu), Linnamägi Lüganusel 0,5 km Savala kst NW (nr. 84; looduslik moodustis), Kalevipoja-säng Põltsamaal Kanavere ms. maal (nr. 143), Vanalinna-ase Järva-Madisel Seidla kl. maal (nr. 158; looduslik kõrgustik), Kõrgemägi Saardes Jäärja Sookuninga tl. lähedal (nr. 160; looduslik kungas), kokku 9 linna. „Eesti muinaslinnad“es⁸ kindlana arvestatud, on hiljemini osutunud põhjendatuks üle viia mittekindlate hulka Linnamägi Kadrinas Eru külas Eru neemel (67)⁹).

Kindlate muinaslinnade kasv 92-elt (1923. a.)⁹) 106-le on toimunud peaaesjalikult varem mittekindlate muinaslinnade arvel, mida kohapealsel kontrollimisel on muinaslinnadena identifitseeritud (kirjutise lõpul olevas loetelus: nr. nr. 13, 18, 20, 23, 26, 28, 33, 42, 43, 46, 47, 52, 59, 60, 64, 79, 80, 124; kokku 18 linna). Seni vastavas erialalises kirjanduses või arhiivainestikus tundmatuid muinaslinna on tulnud juurde ainult piiratud arvul, nimelt 6 kindlat ja 6 mittekindlat linna, meie nimestikus nr. nr. 14, 53, 54, 63, 69, 73, 83, 88, 89, 92, 94, 96. Viimaks nimetatud linnade hulgas pakuvad Tõrva Tantsumägi (63) ja Kadrina Sadulamägi (69) peale oma erandliku ja tugeva ehituse (vt. joon. 4) veel eriti huvi seepoolest, et nad olevikus muinaslinnadena n. ö. uuesti on avastatud, kuna kohalik rahvatraditsioon neid nähtavasti sarnastena enam ei tunne¹⁰). On võimalik, et selliseid rahvatraditsiooni poolt unustusse jäänud muinaslinna leidub veel mujalgi Eestis. Nende avastamine, eriti looduslikult muinaslinnade asukohaks sobivate kohtade, nagu kõrgete kaldaäärte, üksikult seisvate mägede ja mäeahelikude järelkontrollimine võimalikult rahvatraditsiooni poolt tundmata muinaslinnade seisukohalt, oleks kõigile meie muinsusharrastajaile, eriti aga asjast huvitatud kooliõpetajaile tänuväärseks ülesandeks.

Muinaslinnade üldarv on siis, 1923. a. vastava arvuga võrreldes tähelepandavalt vähenenud, samal ajal pole kasvanud kindlate linnade arv sel määral nagu seda teoreetiliselt võis oodata¹¹). Mõlema mainitud asjaolu põhjuseks on olnud väga suure protsendi (40%) 1923. a. mittekindlatena arvesse võetud linnade väljalangemine. Kui

⁸) Number klambris muinaslinna nime taga tähendab siin ja edaspidi nummert, mille all vastav linn on märgitud linnade levimiskaardil joon. 1 ja kirjutise lõpul olevas muinaslinnade loetelus.

⁹) Em., lk. 7 on vastav arv ekslikult märgitud 93, peab olema 92, samuti mittekindlate linnade arv peab olema 77 pro 76.

¹⁰) Laid, E., Uus huvitava ehitusega muinaslinn Tõrva külje all, — „Päevaleht“ 1930, nr. 219. — Sama, Kadrina muinaslinnad, — „Päevaleht“ 1932, nr. 219.

¹¹) Em., lk. 7.

ka edaspidi, antikvaarilis-topograafiliste tööde jätkudes, rida mittekindlaid linnu kindlaiks võib kujuneda, samuti üksikuid uusi, seni tundmata muinaslinnu võib juurde tulla, ei muutu tõenäoliselt Eesti muinaslinnade arvustik enam oluliselt. Meil on põhjust arvata, et Eesti kindlate muinaslinnade arv jääb kaunis konstantselt püsima 110—115 ümber, ja linnade üldarv 130—140 ümber.

Võrreldes praegust muinaslinnade levingut (joon. 1) 1923. a. omaga ¹²⁾, paneme tähele, et see on suuris joonis jäänud endiseks. Peale lõunapoolse Pärnumaa ja Hiiumaa tuntakse Eestis üle kogu maa muinaslinnu. Arvukamalt esineb neid siiski Ida-Eestis, Virumaal, Tartumaal ja Võrumaal, samuti suhteliselt arvukalt Lääne-Eestis, Saaremaal, Läänemaal ja Põhja-Pärnumaal, Kesk-Eesti, Järvamaaga keskusena, on seevastu võrdlemisi linnadevaene. Üldpildist lahkuminevalt võib linnade üksikasjalisemas levingus siiski kohati panna tähele kaunis olulisigi muutusi. Nii ei tunta Lõuna- ja Kesk-Pärnumaa territoriaalselt võrdlemisi suurelt alalt peale Karksi mittekindla linna praegu ühtki muud muinaslinna ja see ala moodustab, seega muinaslinnade üldisel levimiskaardil võrdlemisi kergesti silmatorkava tühemiku. Ka Hiiumaal ei tunta praegu ühtki muinaslinna, kuna allakirjutanu poolt varem kindla muinaslinnana märgitud Pühalepa Vallimägi ¹³⁾ on osutunud ajaloolise ehituse, resp. lossi aluseks ¹⁴⁾.

Muinaslinnade puudumine suuremal osal Pärnumaast ja Hiiumaal seletub praegu reljeefsemalt kui varem nende alade väga hõreda või ka suurelt osalt puuduva asustusega nooremal rauaajal ¹⁵⁾. Läänemaal on enam kui muis maakonnis mittekindlaid linnu välja langenud (võrdle eriti Kullamaa ja Märjamaa khk.) ning vastavalt tähelepandavalt vähenenud muinaslinnade üldarv maakonnas, nimelt 23-lt 1923. a. — 14-le praegu. Eriti rohkesti mittekindlaid linnu on välja langenud ka Järvemaal, nii et selle maakonna linnade üldarv on jäänud imesteldavalt väikeseks (2 k. + 3 mk.) ¹⁶⁾. Samuti Harjumaa linnade üldarv on tunduvalt vähenenud mittekindlate arvel. Juhime m. s. siin tähelepanu varem oletatud linnade strateegilisele reale Hageri Lohu Jaanilinnast (37) lõuna ¹⁷⁾, missugune rida näib nüüd lähemal järelkontrollimisel täiesti hävinud olevat. Juurde on tulnud mõningaid kindlaid linnu Lõuna-Viljandimaal, kus muinaslinnade vähesus varem õigusega ära

¹²⁾ Vt. tabel Em. lõpus.

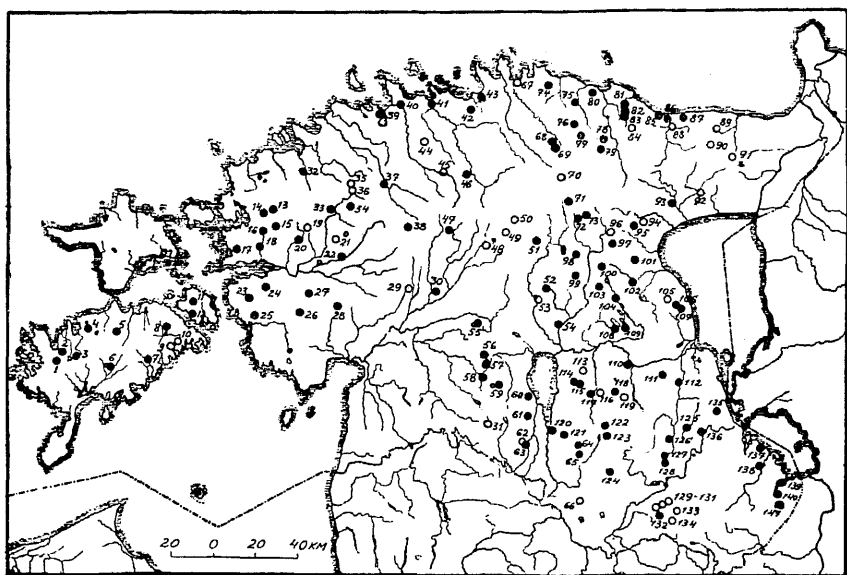
¹³⁾ Vt. kaart tab. I Õp. E. Seltsi Aastar. 1923, lk. 27.

¹⁴⁾ Almquist, Joh. Ax., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630, II; Stockholm 1919—1922, lk. 599 jj. — Russwurm, G., Eibofolke I; Tallinn 1885, lk. 83 jj., § 98.

¹⁵⁾ Vrd.: M o o r a, Vorzeit, lk. 59. jj. ning joon. 36. — L a i d, E., Kodumaa asustus muinasajal, — Eesti Kirjandus 1931, lk. 365.

¹⁶⁾ Siin ja edaspidi tähendavad: k.=kindel muinaslinn, mk.=mittekindel muinaslinn.

¹⁷⁾ Em., lk. 34 jj.

1. joon. Eesti muinaslinnade leving 1933. a. andmeil.

● kindlad.

○ mittekindlad.

tas kahtlust. Muis maakonnis on muutusi muinaslinnade arvus ja levingus sündinud vähemas ulatuses. Muinaslinnade arvustiku muutumist maakonniti võrreldes 1923. a. andmetega on võimalik jälgida, kõrvutades käesoleva kirjutise lõpul olevat muinaslinnade loetelu „Eesti muinaslinnad“ lk. 7 ära toodud tabeliga. Võrdlusest selgub, et muinaslinnade üldarvu poolest püsivad rõhutatumalt kui varem esikohal Tartu- ja Virumaa, neile järgnevad omavahel enam-vähem võrdse linnade arvuga Lääne-, Harju-, Saare-, Viljandi- ja Võrumaa, ning suhteliselt vähe linnu on Petseri-, Pärnu-, Valga- ja Järvamaal.

Mõnevõrra huvi pakub muinaslinnade rahvaomaste nimetuste leving. Kõige sagedamini esinevaks muinaslinnade rahvaomaseks nimetuseks, nagu seda on märgitud ka juba varem¹⁸⁾, on „linnamägi“. Siiski pole see nimetus nii üldine, nagu võiks järeldada Jungist. Jung on nimetust „linnamägi“ tarvitanud ka liiginimetusena ja sellega nähtavasti vahel asendanud linna rahvaomase nime¹⁹⁾. Ka praeguste andmete järele tuntakse nimetust „linnamägi“ siiski pea poolte Eesti muinaslinnade juures. Territoriaalselt esineb see (vt. joon. 2) suurimas osas Eestis, välja arvatud Kesk- ja Lääne-Saaremaa²⁰⁾.

¹⁸⁾ Em., lk. 5.

¹⁹⁾ Vrd.: Jung, J., Muinasajateadus eestlaste maalt III, lk. 107, 169; II, lk. 62, 111.

²⁰⁾ Ka üksikuid pelgupaiku nimetatakse rahvasuus „Linnamäeks“, näi-

Teiseks, kuid vähem levinenuks muinaslinnade rahvaomaseks nimetuseks on „maalinn“, mida tuntakse, nagu näha joon. 2-el, kõigepealt Saaremaal ja piiratult Lõuna-Läänemaal. Küsitav on „maalinna“ nimetuse rahvapärasus Hageri Lohu Jaanlinna kohta, nagu seda nime mainivad Jordan²¹⁾ ja Jung²²⁾. Üliõp. R. Tamm on ka Hageris Haiba as. nõmmel oleva linna kohta tarvitanud nimetust „maalinn“²³⁾, ehkki ka siin pole kindel, et see oleks rahvaomane. Nimetust „maalinn“ tuntakse praegu enam-vähem kindlalt 10 muinaslinna juures.

Korduvalt esinevaks muinaslinnade rahvaomaseks nimetuseks on veel „kalevipoja-säng“. Seda tuntakse, nagu näeme kaardil joon. 2, õige piiratud alal, nimelt kõigepealt Põhja-Tartumaal, võimalikult ka Nõos ja Eiseni teate järele ka Võnnus²⁴⁾. Võnnu linnu arvestamata tunneme praegu nimetust „kalevipoja-säng“, kas iseseisvalt või rööbiti mõne teise nimega, 8 linna juures.

On huvitav, et eelpool kõne all olnud muinaslinnade nimetused, „linnamägi“, „maalinn“ ja „kalevipoja-säng“ pole nähtavasti tekkinud juhuslikult ning vallutanud üks kitsama, teine laiema ala, vaid nende tekkimine ja leving näib olevat sidemes muinaslinnade eritüüpide levinguga, nagu sellest on lähemalt juttu veel järgnevas.

Muinaslinnade muid nimetusi, mida omavahelise sarnasuse alusel võib jagada eelmistele lisaks veelgi mitmesse nimerühma, vaata linnade loetelus käesoleva kirjutise lõpul, kus nimed on võimalikult toodud rahvaomasel kujul.

Muinaslinnade erinimetuste arvatava vanuse juures on juba lühidalt peatunud Em., lk. 6. Seal avaldatud arvamusi oleks vast põhjust täiendada järgneva²⁵⁾. Vanemaks, kahtlemata juba muinas-aegseks kindlustatud koha nimetuseks oli eestlastel sõna „linn“, mida nähtavasti sagedasti tarvitati teatud kohta või isikut tähendava kaasnimega, nagu näiteks on tänaseni alles hoidunud nimetused: Lihulin (3), Päälda linn (11; asub Päälda kl. põllul), Varbola linn (34; juba muinasajal esineva Varbola kl., hiljem ms. juures²⁶⁾, Alulin (87; vrd. nimetus Alutagune), Palalin (108) jt.). Liitnimesid

teks Linnamägi Juuru khk. Nabala as. rabas ja Linnamägi Keila khk. Ohtu as. rabas. Muinaslinnade ja pelgupaikade printsiibivahe kohta vt.: Laid, E., Kodumaa muistsed pelgupaigad; Tartus 1925, lk. 3. (Sama: Ajalooline Ajakiri 1925, lk. 1.)

²¹⁾ Jordan, P., Beitr. z. Geogr. u. Statistik d. Gouv. Ehstland nebst einem Anhang: „Ueber d. Bauerburgen“; Tallinn 1889, lk. 94.

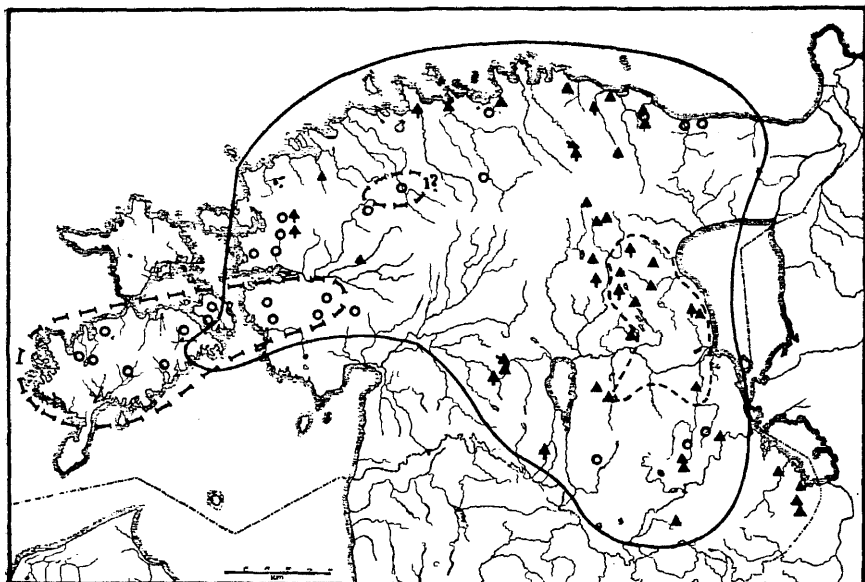
²²⁾ Muinasajateadus eestlaste maalt III, lk. 96.

²³⁾ Tamm, R., Hageri khk. kirj. 1922, lk. 10-a (Ark. Kab. top. arhiiv).

²⁴⁾ Eisen, M. J., Kalevipoja sängid, — Eesti Kirjandus 1924, lk. 205 jj.

²⁵⁾ Alamal esitatu kohta on allakirjutanu kasustanud prof. J. Mägiste lahket nõuannet.

²⁶⁾ Vrd. Johansen, LCD [=Johansen, P., Die Estlandliste d. Liber Census Daniae; veel trükis], lk. 651.

2. joon. Muinaslinnade eritüüpide ning rahvaomaste erinimetuste levik Eestis.

○ maalinn.	- - - - nimetus „maalinn“.
▲ neemik-linn.	— — — — „linnamägi“.
↑ kalevipoja-säng.	· · · · · „kalevipoja-säng“.

maalinn ja linnamägi, samuti mitmesuguseid „linna“ tuletusvorme nagu Linnuste- (23), Linnuse-²⁷⁾, Linnutaja- (101) tuleb teoreetiliselt pidada nooremaks, kuid õige tõenäoliselt ulatuvad esimesed („maalinn“ ja „linnamägi“), samuti osa järgmistest, näit. muinaslinna nimetusena „linnus“, ka juba tagasi muinasaega. Huvitav vana nimetus näib säilinud olevat nimedes Taramägi (85) ja Tarakallas (86), osutades muiste linnu piiranud püstiaiale, tarale.

Ilmselt nooremad algupära on nimetus kalevipoja-säng, kuna see on võinud muinaslinnade kohta tekkida alles siis, kui linnade algupärane ülesanne oli sattunud juba enam-vähem unustusse ning mitmete linnade omapärane, pikuti läbilõikes vooditaoline kuju sugereeris neid Kalevipoja muistendite mõjul nimetama kalevipoja-sängiks. Hilisemat algupära on ka paaril juhul muinaslinna kohta esinev nimetus kants, nii Kantsimägi Märjamaal (21), Veskikants Haljalas (75) ja Kantsimägi Kanepis (127). Sõna kants on teatavasti eesti keeles võrdlemisi hiline alasaksa laen.

Ilmselt uued on mitmesugused nimetused, mis muinaslinnu ise-

²⁷⁾ Säilinud külanimena Muhu Maalina (12) ja Karuse Linnamäe (25) juures.

loomustavad nende praeguse välimuse (Rohumägi, Sadulamägi) või ka kasutamise järele (Tantsumägi, Rõõmumägi).

Märkimist väärib, et nimetused „linnamägi“, „maalinn“ ja nähtavasti osalt ka „kalevipoja-säng“ on saanud rahvasuus tihti laiema, apellatiivse tähenduse, nii näiteks võidakse öelda linna kohta, mis praegu kannab mõnda erinime, et „see on vana eestlaste linnamägi“ resp. „maalinn“. Mis aladel ja mil määral need muinaslinnade liiginimetused on murdeti levinud ja kas nad vähemalt osalt ei põhjene omakorda kirjanduslikel traditsioonidel (Jung), ei kuulu käesoleva kirjutise vaatluspiiri.

Ühes muinaslinnade arvustiku täienemisega oli võimalik koostada ka uus muinaslinnade tüüpide kaart. Kaardil joon. 2 on märgitud maalinnade (ringvall kas tasasel maapinnal või ümber kõrgema aluse) ja linnamägede (looduslikud moodustised, mäed, lõiked mäeahelikest jne., mis ainult osalt varustatud kunstliku kaitsega) kahe alamrühma, neemik-linnade (kahe jõe või muu oru vahel olev neem) ning kalevipoja-sängide (kraavide ning vallide abil eraldatud osa looduslikust seljandikust)²⁸) leving. Kui kõrvutame käesolevat muinaslinnade tüüpide kaarti vastavate kaartidega Em. lk. 29 ja 31, paneme tähele, et tüüpide levingus, võrreldes vanemate andmetega, on toimunud võrdlemisi vähe muutusi. Maalinnade leving piirdub pea endiselt kõigepealt Lääne- ja vähemal määral Põhja-Eestiga. Üksikuid maalinna tüüpi linnu näeme kaardil sporaadiliselt märgitud ka Võrumaal, Lõuna-Tartumaal ja Virumaal; nende linnade ehitus kujutab enesest siiski mingi üleminekuvormi maalinnade ja linnamägede vahel ning esimeste hulka on nad arvatud eeskätt nende ülemist serva piirava ringvalli tõttu.

Neemik-linnade ja kalevipoja-sängide peamiseks levimisalaks on endiselt Ida-Eesti, ehkki nad põhjarannikut mööda ulatuvad ka kaudis kaugele läände. Huvitav on eelnevas kõne all olnud rahvaomaste muinaslinna nimetuste levingu korrespondeerimine linnade teatavate tüüpide levinguga. Nii näiteks esineb rahvaomane nimetus „maalinn“ maalinna tüüpi linnade tähtsamal levimisalal Saaremaal ja Lääne-Eestis, kuna kõikjal mujal Eestis see näib puuduvat. Nimetus „linnamägi“, nagu mäletame eelnevast, esineb pea üle terve maa, samuti nagu seda tüüpi linnadki, kuid puudub iseloomustavalt „maalinna“ kasuks suuremal osal Saaremaal. Näib, nagu väljendaksid need nimetused ka rahvaomaselt linnade tüübivahet, ühel pool tasasele maapinnale ehitatud linnad = „maalinnad“ ja teiselt poolt mägedel asuvad linnad = „linnamäed“. Rahvaomast nimetust „kalevipoja-säng“ tunneme küll, nagu näha kaardil, palju kitsamal alal kui on levinud seda tüüpi linnad. Siiski korrespondeerib ka selle

²⁸) Muinaslinnade kahe pearühma ja nende alajaotuse kohta vt. Em., lk. 28 jj.

nimetuse esinemine kalevipoja-sängide tähtsama levimisalaga, nimelt Tartumaaga, samuti nagu Ida-Eesti üldse on Kalevipojaga seotud muististe ja kinnismuististe peamiseks kodukohaks²⁹⁾).

Muinaslinnade ehituse ja selle mitmesuguste üksikasjade juures me käesolevas kirjutises pikemalt ei peatu; pealegi oleks siin öelda vähe uut, võrreldes „Eesti muinaslinnad’ega“. Ühele küsimusele tahaks allkirjutanu siiski selles ühenduses juhtida tähelepanu. Nimelt muinaslinnade omaaegse ehituse käsitlemisel ja eriti restaureerimisel oleme seni suurelt osalt valitseva, kui mitte ainumõõduandva tähenduse omistanud nende linnade meie päivini säilinud varemeile. Teataval viisil sugereeritud neist veel konkreetset nähtavaist muld- ja kivehitist, oleme harjunud neid pidama tähtsamaks ja konstruktiivsemaks osaks omaaegsest linnusest. Ainult osal linnul oleme eeldanud erilisi ehitustehnilisi varustusi, mis meie päivini pole säilinud. Süvenemine muinaslinnade küsimusse, samuti mõned kaevamistulemused naabermail³⁰⁾ viitavad õige kindlasti sinna poole, et meie praeguste muinaslinnade näol on säilinud ainult asemed, tihti võiks öelda peaaegu ainult põhiplaanid endistest linnustest, kuna suur või ka suurem osa omaaegse linnuse ehitusest on kas hävitatud juba muinasajal³¹⁾ või ka hävinenud ajajooksul. Sest lõpuks mis kaitset võis linnas varjus olevaile pakkuda üks kuni paar m kõrge vall või hääl juhul paar m sügav kraav, nagu neid meie päivini on alles hoidunud, ka siis, kui arvestame, et nad muinasajal kõrgemad, resp. sügavamad olid. Kuna Eestis nooremal rauaajal müürimisoskus oli alles tundmata, siis ei saa eriti mullast, aga ka kivide ja mulla segust ehitada nii järske nõlvu, et neid mööda üles ronida ei saaks. Paremini läheks korda järske seinu ehitada korrapäraselt laotud kividest, kuid ka sarnaste laotud kivivallide kohta on meil Eestis seniajani ainult üksikuid teateid. On ilmne, et muld- ja kivivallid ning kraavid polnud mitte tähtsam konstruktiivne osa omaaegses linnuses. Me peame vallide peal ja linnade ülemisel serval mitte ainult osal linnul, vaid eranditult oletama kunstlikke varustusi, ühel või teisel viisil ehitatud püstseinu, millest väljapoolt ründaja ei saanud üle vastavate ronimisabinõudeta või jälle alles takistuse lõhkudes³²⁾. Need püstseinad pidid vähemalt osaliselt olema

²⁹⁾ Vrd. A. Anni peatselt ilmuv uurimus Kalevipoja kohta.

³⁰⁾ Balodis, Fr. jt., Izrakumi Raunas Tanisa kalna 1927. g., — Pieminekļu Valdes Materiālu Krājumi, Arhαιologijas Raksti IV:I; Riia 1928. — Bersu, G., Der Breite Berg bei Striegau, I: Die Grabungen; Breslau 1930. — Petzsch, W. ja Martiny, G., Wall u. Tor d. Tempelfeste Arkona, — Praehistorische Zeitschrift XXI, lk. 237 jj.

³¹⁾ Vrd. näiteks L. Henr. XIV:10 ja XIX:3. Kõiki sarnaselt põletatud ja lõhutud linnu ei jõutud vist küll muistse vabadussõja ajal enam uuesti üles ehitada, pealegi kui olude sunnil suuremate linnade kindlustamisele ja kaitsemisele eeskätt rõhku tuli panna.

³²⁾ L. Henr. XV:1, XXX:4.

nii ehitatud, et neile seespoolt võis tõusta selleks, et ründajaid tagasi tõrjuda³³⁾. Nimetatud seinte üksikasjalisema ehituse kohta on meil Eestis seni tösi küll ainult vähe andmeid³⁴⁾, siiski ei või eelöeldu põhjal nende eranditus olemasolus kahelda. Seni säilinud muinaslinnade muld- ja kivivarustuste (kraavide, vallide) peamiseks ülesandeks oli takistada jõudmist linnuse pärisseiteni, mis tõenäoliselt suurelt osalt olid puust³⁵⁾. Võime omaaegset muinaslinnade ehitust täpsamalt rekonstrueerida alles siis, kui väljakaevamiste kaudu lähemalt tunneme nende linnaplatoo kaitseseinu, resp. kaitsevarustusi. Seni on meie praeguseni säilinud muinaslinnade jäänused mõnes mõttes võrreldavad vastavate linnade põhiplaanide resp. vundamentidega. Ka mainitud ehitusjäänuste (linnade põhiplaanide) järele, nagu see on peaaegselt sündinud seni, võime Eesti muinaslinnu jagada eritüüpideks, kuid ettekujutust ja teadmisi linnade koguarhitektuurist see meile veel ei anna³⁶⁾.

Kõik Eesti muinaslinnad ei pruugi teoreetiliselt olla üheaegsed, eriti on põhjust arvata, et osa Ida- ja Kesk-Eesti linnamägesid on tarvitusele võetud varem kui näiteks Lääne-Eesti maalinnad³⁷⁾. Siiski on tõenäoline, et suurem osa Eesti muinaslinnu olid nooremal rauaajal veel tarvitusel, s. t., et ka varem ehitatud linnad pidevalt kuni muinasaja lõpuni kasutamist leidsid. Viimast arvamust põhjustab kõigepealt Eesti raua-aja asustuse tugev kontinuiteet³⁸⁾. Samuti on Eesti muinaslinnade üldarv võrreldes naabermaade, eriti lõunapoolsete

³³⁾ L.. Henr. XXX:4.

³⁴⁾ Vrd. Em., lk. 27 ning seal mainitud linnadega ühenduses tsiteeritud kirjandust.

³⁵⁾ L. Henr. XV:1, XXVII:6, XXX:4. Vrd. Balodis, F., Die lettischen Burgberge; Fornvannen 1929, lk. 285.

³⁶⁾ Vrd. sel puhul: Ebert, M., Truso, lk. 41 jj. (Schriften d. Königsberger Gel. Ges., Geisteswissensch. Klasse 3:1; Berliin 1928). Autori poolt siin esitatud arvamusi võib allakirjutanu ainult osaliselt jagada. Muinaslinnade jaotamine tüüpideks nende ehituse väliste tunnuste (põhiplaanide) järele, nagu sellest oli eelnevas juttu, on niikaua kui meil pole paremaid andmeid, meetoodiliselt õigustatud. Võib ju ka ehitustehnikas säilinud põhiplaanide järele teha järeldusi hoonete arhitektuuri üle, ilma et kogu ehitus oleks täpsalt rekonstrueeritav. Mis puutub Eberti poolt avaldatud kahtlusesse Eesti muinaslinnade dateerimise küsimuses, siis põhjendab see oluliselt Eesti asustusajaloo puudulikul tundmisel. Allakirjutanu arvates oleks näiteks väga raske eeldada maalinnadel peale noorema rauaaegse ka vanemaid kultuurkihte, kuna saared ja suur osa Lääne-Eestit, kus maalinnad kõigepealt levivad (vt. joon. 2), oli vanemal rauaajal veel asustamata (vt. Moora, Vorzeit, joon. 25).

³⁷⁾ Lähemalt selle kohta: Em., lk. 35 jj. ning „Eesti kinnismuistised“, lk. 93 jj.

³⁸⁾ Moora, Vorzeit, eriti lk. 50 jj., 59 jj. — Laid, Kodumaa asustus muinasajal, — Eesti Kirjandus 1931, lk. 363 jj.

naabermaade omaga³⁹⁾ selleks suhteliselt väike, et oleks põhjust neid jagada muinasaja mitme eri ajastu vahel.

Eelõeldu, mis peaks maksma muinaslinnade suurema osa kohta, jätab konkreetsete juhtude jaoks lahtiseks muidugi ka vastupidise võimaluse, nimelt et üksikud linnad on võinud juba muinasajal tarvitusest ära jääda ning nende kõrvale või lähikonda võis hiljem tekkida uus, resp. noorem linn⁴⁰⁾.

Eesti muinaslinnad, nagu teame, erinevad võrdlemisi palju oma suuruselt ja ehituse tugevusest⁴¹⁾. Ka Läti Henrik teeb vahet suuremate ja vähemate muistse Eesti linnade vahel⁴²⁾. Nimeliselt mainib Läti Henrik nähtavasti kõigepealt suuremaid linnu, muistsete maakondade keskusi, millede vallutamise oli nii strateegiliselt tähtsam, kui ka töötas suuremat sõjasaaki. Allakirjutanu on kaardil joon. 3, silmas pidades kõigepealt linnade suurust ja nende ehituse tugevust, aga samuti Läti Henriku teateid, Eesti muinaslinnade hulgas püüdnud eraldada tugevamaid resp. tähtsamaid, teatud strateegilisi ja asustuskeskusi tähistavaid linnu. Sarnane valik võib teatava piirini olla subjektiivne, eriti aladel, kus muinaslinnad on enamuses keskmise suuruse ja tugevusega, nagu näiteks Tartumaa; teiselt poolt tunneme kodumaalt siiski rea linnu, millede nii erandlik suurus kui ka nende ajalooline osa neid kergelt ning kahtlusteta lubab asetada kodumaa suuremate muinaslinnade hulka. Sarnaseid suuremaid linnu oleksid allakirjutanu arvates (vt. joon. 3):

1) Kärļa Lihulinn (3). Oma üle 500 m ümberm. ja kuni 10 m kõrge valliga suurimaid muinaslinnu Eestis⁴³⁾. 2) Kaarma Maalinn (6). Tugeva ehitusega, strateegiliselt hästi valitud kohal. Mainitakse vanemas riimkroonikas ühenduses saarlaste mässuga 1261. a.⁴⁴⁾. 3) Valjala Maalinn (7), Saaremaa tugevamaid linnu, sarnasena

³⁹⁾ Lätis tuntakse näiteks prof. Fr. Balodis'e järele 277-muinaslinna (vrd. märge 35 tsiteeritud töös) ja Leedus P. Tarasenska (Lietuvos Archeologijos Medžiaga; Kaunas 1923) andmeil umb. 730 muinaslinna.

⁴⁰⁾ Näiteks on Kadrina khk. Udriki vl. Mäeotsa talu Linnamäe (68) ja selle läheduses asuva Neeruti Sadulamäe (69) suhtes õige tõenäoline, et Linnamägi on vanem ning tarvitusest ära jäänud suurema, tugevama ehitusega ning strateegiliselt paremal kohal asuva Sadulamäe eest. Sama võiks maksa Nõo khk. Alt-Laari tl. Linnamäe (114) ja sealsamas Aru ms. maal oleva Erumäe kantsi (115) kohta, kusjuures ka siin võiks vanemaks pidada Linnamägi ning Erumäe kantsi vastavalt nooremaks.

⁴¹⁾ Em., lk. 26.

⁴²⁾ Vrd. L. Henr. XXVII: 6.

⁴³⁾ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused; Tartu 1924, lk. 85 jj. — Em., lk. 86.

⁴⁴⁾ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 26 jj. — Em., lk. 84. — Liivimaa vanem riimkroonika, v. 6196/6248.

iseloomustatud ka Läti Henriku poolt ⁴⁵⁾. 4) Põide Maalinn (8), suhteliselt suur ja tugeva ehitusega ⁴⁶⁾. 5) Muhu Maalinn (12), saarte tugevamaid linnu, otsustades nii säilinud varemete kui ka Läti Henriku kirjelduse järele ⁴⁷⁾. 6) Karuse Linnamägi (25), strateegiliselt hästi valitud kohal, tugeva ehitusega ⁴⁸⁾. 7) Lihula Linnamägi (24), mainitakse Läti Henriku poolt kantsina, mille 1220. a. vallutasid rootslased, et oma võimu Läänemaal kindlustada ⁴⁹⁾. 8) Mihkli Maalinn (27), strateegiliselt väga soodsal kohal, mainitakse Läti Henriku poolt korduvalt koos Soontagana maakonnaga, millest tuleb järeldada, et see oli maakonna tähtsamaks linnaks ⁵⁰⁾. 9) Nissi Varbola linn (34), muistse Eesti suuremaid linnu, nagu see peale säilinud ehitusjäänuste selgub ka arvukaist varaajaloolisist allikaist ⁵¹⁾. 10) Hageri Jaanilinn (37), silmapaistvalt tugeva ehitusega, nagu seda tuleb järeldada ka Läti Henriku kroonika kirjeldusest ⁵²⁾. 11) Muinaslinn Tallinna lossi kohal (39), taanlaste poolt vallutatud 1219. a. Nagu sellest saab veel järgnevas olema juttu, on põhjust nimetatud muinaslinna pidada muistse Eesti põhjaranniku tähtsaimaks linnuseks ⁵³⁾. 12) Jõelähtme Linnamägi Iru (40), tugeva ja eriti arenenud ehitusega ⁵⁴⁾. 13) Kadrina Sadulamägi (69), suurimaid ning tugevaimaid Eesti muinaslinna, koostub pealinnast ning kahest eeslinnast ⁵⁵⁾. 14) Muinaslinn Rakvere lossi kohal (77) ⁵⁶⁾. 15) Viru-Nigula Linnamägi Toolsel (80), tugeva ehitusega neemiklinn ⁵⁷⁾. 16) Viru-Nigula Linnamägi Pada as. lähedal (82), kolmest lähestikku olevast linnast suurim. Ka objektiivselt suur ning tugeva ehitusega linnus ⁵⁸⁾. 17) Lügánuse Tarakallas (86), suur, silmapaistvalt tugeva ehitusega linnus ⁵⁹⁾. 18) Väike-Maarja Punamägi (71), eriti arenenud ehitusega suurimaid Eesti muinaslinna. Väga tõenäoliselt Läti Henriku Age-
linde ⁶⁰⁾. 19) Suure-Jaani Lõhavere Linnamägi (55), võr-

⁴⁵⁾ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 122 jj. — Em., lk. 10 jj. — L. Henr. XXX: 5.

⁴⁶⁾ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 105 jj. — Em., lk. 88.

⁴⁷⁾ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 135 jj. — Em., lk. 87. — L. Henr. XXX: 4.

⁴⁸⁾ Em., lk. 73.

⁴⁹⁾ Em., lk. 75. — L. Henr. XXIV 3.:

⁵⁰⁾ Em., lk. 76. — L. Henr. XIV: 10, XIX: 8, XXII: 9.

⁵¹⁾ Em., lk. 14 jj. — Johansen, LCD, lk. 651.

⁵²⁾ Em., lk. 13 jj. — L. Henr. XXVII: 6.

⁵³⁾ Em., lk. 71. — L. Henr. XXIII: 2, XXVII: 3.

⁵⁴⁾ Em., lk. 67.

⁵⁵⁾ Päevaleht 1932, nr. 219.

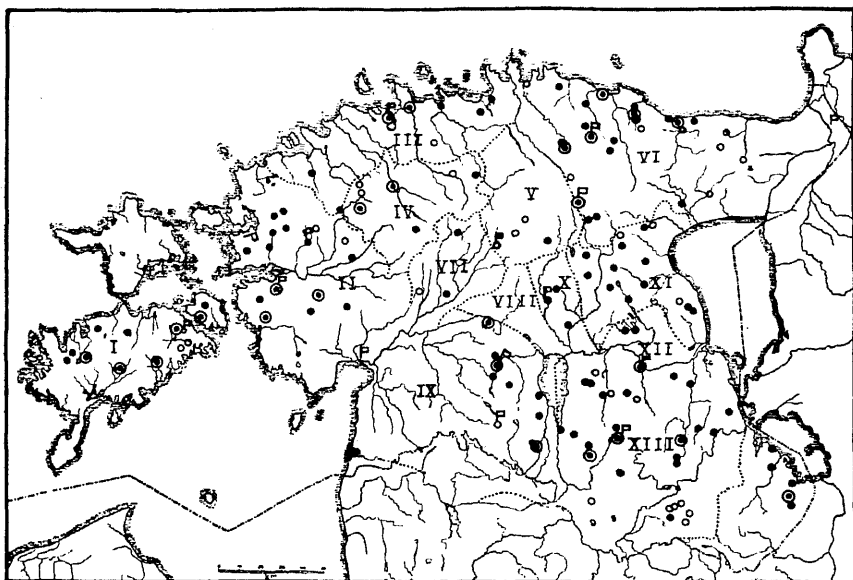
⁵⁶⁾ Em., lk. 112.

⁵⁷⁾ Em., lk. 108. Siin eksikombel märgitud Haljala khk. all.

⁵⁸⁾ Em., lk. 113.

⁵⁹⁾ Em., lk. 109.

⁶⁰⁾ Em., lk. 17 jj. — L. Henr. XXIX: 7.

3. joon. Suuremate muinaslinnade ja 13. sajandi losside leving Eestis.

● kindlad muinaslinnad; ○ mittekindlad muinaslinnad; ⊙ suured muinaslinnad; □ 13. sajandi lossid; muistsete maakondade piirid; I Saaremaa; II Läänemaa; III Reevele; IV Harjumaa; V Järvamaa; VI Virumaa; VII Aalempois; VIII Nurmekunde; IX Sakala; X Mõhu; XI Vaiga; XII Jogentagana; XIII Uandi. (Piirid dr. P. Johanseni, prof. H. Moora ja mag. R. Kenkmani järele).

reldes suur linnus lihtlinnade tüüpi, korduvalt mainitud Läti Henriku kroonikas⁶¹. 20) Muinaslinn Viljandi lossi kohal (57), Sakala tugevamaid linnu, on kõrvuti Tartu ja Otepää linnaga Läti Henriku poolt kõige sagedamini mainitud muistse Eesti linnus⁶². 21) Helme Tantsumägi (63), suur, silmapaistvalt tugeva ning arenenud ehitusega muinaslinn⁶³. 22) Muinaslinn Tartu Toome kohal (110)⁶⁴. 23) Otepää Linnamägi (123), Tartu kantsi kõrval muistse Uandi tähtsamaid linnu. Korduvalt mainitud varaajaloolis allikais⁶⁵.

⁶¹) Em., lk. 21. — L. Henr. XV:7, XVIII:7, XXVI:5, XXVI:13, XXVII:2.

⁶²) Em., lk. 106. — L. Henr. XIV:10, XV:1, 9, XVIII:7, XXI:2, XXII:2, XXVI:5, 7, 8, 13, XXVII:1, 2, XXVIII:5—9, XXIX:3, 7.

⁶³) „Päevaleht“ 1930, nr. 219.

⁶⁴) L. Henr. XV:7, XIX:3, XXIV:1, XXV:2, XXVI:7, 8, XVII:3, 4, 5, 6, XXVIII:1, 2, 3, 5, 8, XXIX:1. Muid Tartut mainivaid varaajaloolisi allikaid vt.: Bonnell, E., Russisch-Livländische Chronographie; Peterburi 1862.

⁶⁵) Em., lk. 95. L. Henr. XII:6, XIII:5, XIV:2, 5, XX:3, 4, 7, XXI:7, XXIV:5, XXV:3, XXVI:7, XXVII:3, XXVIII:2, 8, XXIX:3. Muid Ote-

24) Sangaste Linnamägi (65), võrreldes suur ja tugev linnus, kaitstud kahe kontsentrilise valli poolt⁶⁶⁾. 25) Põlva Linnamägi (126), võrreldes suur ja ehituselt tugev linnus⁶⁷⁾. 26) Irboska Linnamägi (141), Kagu-Eesti suurimaid linnu, mainitud vene varaajaloolis allikais⁶⁸⁾.

Kui meie eelnevas väitsime, et suurem osa Eesti muinaslinnu nooremal rauaajal veel tarvitusel oli, tõuseb loomulikuna küsimus Eesti muinaslinnade, eriti suuremate linnade sidemest kodumaa muistsete maakondadega. On põhjust arvata, et muistse Eesti maakondade kui topograafiliste, administratiivsete ja kultuuriliste üksuste iseloom on teatava piirini tinginud ka vastava maakonna linnade leviku, arvu ning suuruse. Kaardil joon. 3 on märgitud Eesti muistsete maakondade piirid, niipalju kui meil on nende kohta otseseid andmeid. Saadud pilt osutub mõneski suhtes huvitavaks. Me näeme, et Saaremaal, muistse Eesti kõige tihedamalt asustatud ja kultuuriliselt ning sõjaliselt aktiivsemas maakonnas⁶⁹⁾, leidub suhteliselt rohkesti nii muinaslinnu üldse (10 k., 2 mk.), kui ka nende hulgas suuri muinaslinnu. Viimaseid leiame Saaremaal märgitud enam kui üheski teises vanas maakonnas, peale Virumaa⁷⁰⁾. Läänemaal, nagu näeme kaardil, on samuti võrdlemisi linnaderohke (14 k., 2 mk.). Mõõduandvaks on siin nähtavasti olnud kaitse mere poolt ähvardava vaenlase vastu. Suuremaid linnu näeme koondunud maakonna lõunaossa, mis muinasajal oli tihedamalt asustatud ja Saaremaa otsese naaberalana nähtavasti ka maakonna aktiivsemaks osaks. Harjumaal, millel oma asendi tõttu Eesti sisemaakonnana pidi olema vähem üllatuslikke kokkupuuteid välisvaenlasega, samuti maakonna asustuse vähema tiheduse ning vähema absoluutarvu juures, on ka linnade üldarv (5 k., 3 mk.), Saare- ja Läänemaaga võrreldes, palju väiksem⁷¹⁾. See-

pää linnuse kohta käivad varaajaloolisi allikaid vt. eelmises märkmes tsiteeritud töös.

⁶⁶⁾ Em., lk. 104.

⁶⁷⁾ Em., lk. 12.

⁶⁸⁾ Em., lk. 20 — Bonnell, E., tsit. t., lk. 1, 54, 59.

⁶⁹⁾ Kodumaa asustuse kohta nooremal rauaajal vrd. siin ja edaspidi märkmes 15 tsiteeritud töid.

⁷⁰⁾ Võib-olla tuleks Saaremaal suuremate linnade hulka arvata ka Kihelkonna Maalinn (vana sadamapaik) ning Karja Maalinn (oletatud säärilaste vastupaneku koht 1343. a. mässu ajal). Kahjuks on kumbki linn meile säilinud kujul, mis ei luba teha kindlamaid järeldusi nende linnade omaaegse suuruse resp. tugevuse kohta. Et end mitte lasta asustusajaloolisil ja muil kaudseil andmeil sugereerida, pidades teatud linnu tähtsamaiks resp. suuremaiks, on allakirjutanu, Eesti muinaslinnade hulgas eraldades suuremaid, püüdnud seda teha kõigepealt nende objektiivse suuruse ja otseste ürikuliste andmete alusel.

⁷¹⁾ Oletati kui asetame muinaslinnade arvu (oletades neist suurema osa muinasaja lõpul veel tarvitusel olevat) otsesse suhtesse vastava maakonna adramaade, resp. sellest tuletatud maakonna asustuse absoluutarvuga, siis leiame, et Harjumaal oli iga 240 adramaa kohta kindel muinaslinn, Läänemaal

juures märgivad mõlemad suuremad linnad, Varbola linn ja Lohu Jaanilinn kahtlemata omaaegseid maakonna keskusi⁷²⁾. Nagu tuttav, mainib Läti Henrik korra koguni varbolasi ühel alusel järvalaste, virulaste ja saarlastega⁷³⁾, mis selgesti osutab sellele, et Varbola linn pidi olema laiema maaala tegelikuks keskuseks, mille järele selle asukaid tunti ka väljaspool. Reeveles leiame mõlemad suuremad linnad, muinaslinna Tallinna Toome kohal ja Iru Linnamäe, õige lähestikku, kuna muide rannikut mööda pikaks veninud maakond on suhteliselt linnadevaene (6 k., 1 mk.). Muinasteaduslike ja ajalooliste allikate alusel teame Reevele lääneosa võrdlemisi hõredalt olnud asustatud (vrd. ainult üks linn Harju-Madisel), kuna tihedam asustus koondus, Tallinna ümbruskonnaga alates, maakonna idaossa (6 muinaslinna). Eriti Tallinna ümbruskonna asustuskeskus ulatub tagasi juba vanemasse rauaajaga ning on siit peale kuni muinasaja lõpuni etendanud tähtsat osa meie maa väliskaubanduslikus läbikäimises Tallinna lahes olevate sadamate kaudu⁷⁴⁾. Kahe tugeva muinaslinna tekkimine siin lähestikku tohiks seega olla põhjendatud.

Eriti reljeefselt on Virumaa suuremad linnad seotud selle maakonna muistsete asustuskeskustega ja mitmed (Toolse Linnamägi, Pada Linnamägi, Purkse Tarakallas) Viru rannikul olnud sadama-paikadega⁷⁵⁾. Virumaa on üldse muistse Eesti linnaderohkemaid maakondi (19 k., 8 mk.). Viimane asjaolu seletub peale asustuse tiheduse ka selle juhtiva osaga kultuurilisel ning majanduslikul alal, mis muistsel Virumaal, Eesti teiste maaaladega võrreldes, on olnud juba vanemast rauaajast peale.

Muistse Järvamaa territooriumilt tunneme praegu imesteldavalt vähem muinaslinna (1 k., 3 mk.), mis seda enam silma torkab, et meie nii muinasleidude kaudu kui ka ajaloolisist allikaist teame

maal umb. iga 136 adramaa ja Saaremaal alles iga 300 adramaa kohta muinaslinn. Nii oleks asustuse absoluutarvuga võrreldes Harjumaal linnade arv suhteliselt suurem kui Saaremaal. Teisist maakonnist oli Reeveles umb. iga 267, Järvamaal iga 2000 (?), Virumaal 158, Alempois 200, ja Vaigas umb. iga 100 adramaa peale kindel muinaslinn. Kuna aga linnade arv oleneb siiski ka maakonna territooriumi suurusest, asustuse rühmitumisest ning levikust sellel territooriumil, samuti looduslikest suhetest, näiteks metsade rohkusest loomuliku kaitsena, mitte viimasel määral ka väliskaitse vajadusest jm. võimalikest tegureist, siis pakub eelpool toodud võrdlus küll ainult suhtelist huvi.

⁷²⁾ Peale eelnevas tsiteeritud tööde, milles on üldjoontes käsitletud kodumaa muinasaja asustusküsimusi, vrd. Harju- ja Virumaa asustuse kohta muinasaja lõpul eriti väärtusliku ja põhjaneva tähtsusega spetsiaaluurimusega Johansen, LCD. Käesoleva kirjutise otstarve seisukohalt vrd. m. t. joonised, lk. 233 ja 234.

⁷³⁾ L. Henr. XXIII: 9.

⁷⁴⁾ Moora, Vorzeit, lk. 68. — Johansen, LCD, lk. 238 jj.

⁷⁵⁾ Johansen, LCD, lk. 244, 264.

vähemalt Lõuna-Järvamaa muinasaja lõpul võrdlemisi tihedalt asustatud ja jõuka maa olnuvat⁷⁶). See vastuolu teadaolevate linnade arvu ja muistse Järvamaa asustuse suhtelise tiheduse vahel, ei lase end seletada teisiti, kui et meie Järvamaa kõiki muinaslinnu praegu enam ei tunne (lõhutud, rahvatraditsiooni poolt unustatud?). Eriti on põhjust arvata, et Kareda juures ja nagu näeme alamal vist ka Paide lossi kohal muinasajal linnus pidi asetsema⁷⁷). Veel iseäralikum on praeguste andmete järele linnade täielik puudumine muistses N u r m e - k u n d e s. See maakond, nagu korduvalt mainib ka Läti Henrik, oli tähtsaks läbikäigu-alaks Sakala ja Põhja- ning Ida-Eesti vahel⁷⁸), samuti oli maakond muinasteaduslikel andmeil juba vanemast rauaajast peale suhteliselt tihedalt asustatud. Võib-olla, nagu prof. Moora sellele allakirjutanu tähelepanu on juhtinud, tuleb muistse Nurmekunde osaks (kihelkonnaks) pidada ka Alempoisi, seda enam et Läti Henrik viimast, oma muidu õige usaldatavate topograafiliste teadmiste juures eri maakonnana ei maini. Sel juhul kuuluks Nurmekundesse kindlate linnadena Türi Linnasemägi (47) ja Vändra Linnamägi (30) ning mittekindlana seni lähemalt kontrollimata linnus Vändras Ellamaal (29). Türi Linnasemäe ja Vändra Linnamäe praegusest seisukorrast, kuna nad kumbki on tugevasti lõhutud, on raske teha järeldusi nende omaaegse suuruse ja ehituse üle.

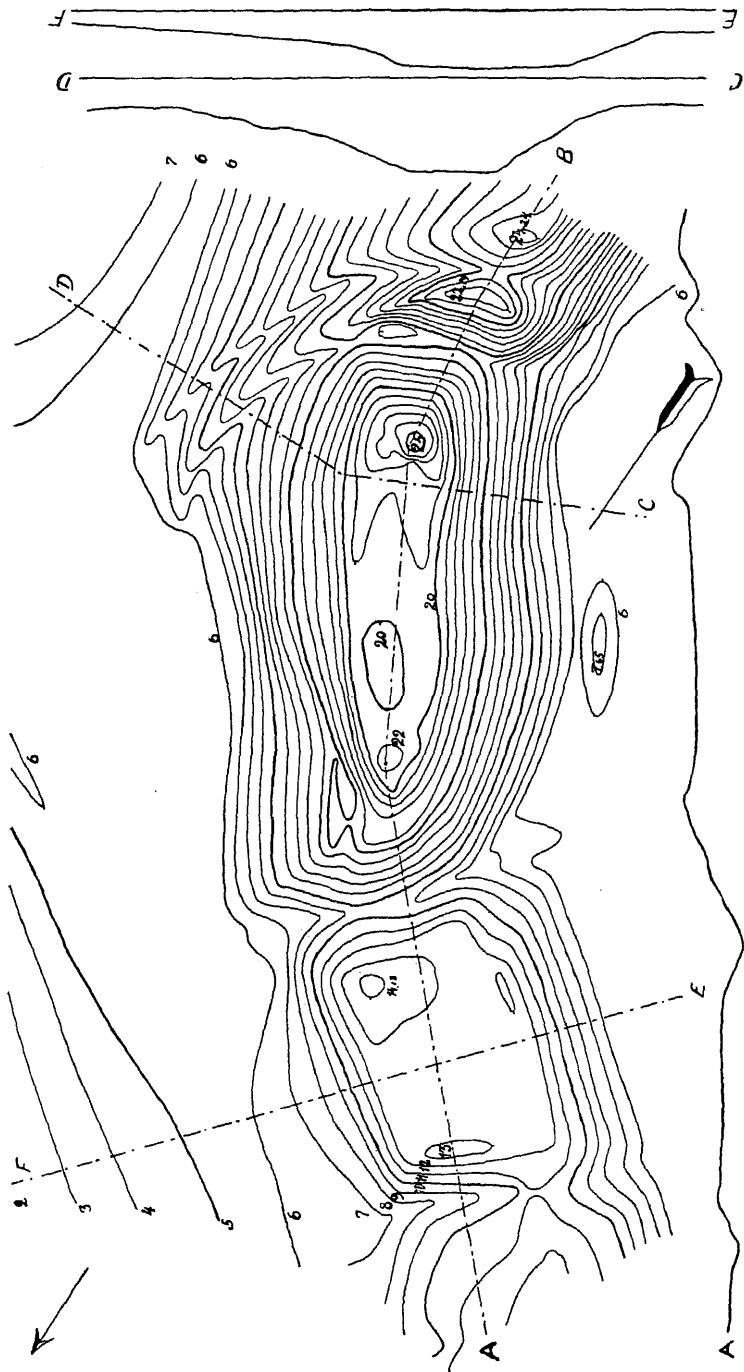
Muistses Sakalas, vastavalt selle ala geograafiliselt tähtsale asendile piirimaakonnana, tunneme võrreldes palju muinaslinnu (8 k., 2 mk.), nende hulgas vähemalt kolm suuremat. Viimased jagunevad võrdlemisi ühetasaselt Sakala kolme muinasaegse keskuse vahel; üks maakonna põhjapiiril tähtsal väravakohal Sakala ja muu Eesti vahel, teine maakonna geograafilises keskses praeguse Viljandi lossi kohal ja kolmas maakonna lõunaosas, vastu liivlaste ja lätlaste ala piiri. Võimalik, et ka Karksi lossi kohal seisis suurem muinaslinnus, kuna siit kulges läbi loomulik ühendustee lõunast, liivlaste ja lätlaste alalt, Sakalasse ning Kesk- ja Põhja-Eestisse.

Praeguselt lõunapoolselt Pärnumaalt, nagu juba mainitud, muinaslinnu ei tunta. See vanemal ajal veel enam kui praegu metsane ja soine ala oli Sakalale heaks loomulikuks kaitseks vastu mererannikut, mida jälgis tähtsaim ühendustee liivlaste alalt Lääne- ning Põhja-

⁷⁶) L. Henrik XV:7. — Liber Census Daniae's mainitud Lääne-, Põhja- ja Kesk-Eesti maakondadest oli Järvamaa 2000 adramaaga kolmas suuruselt peale Saare- ja Virumaa, mil kummalgi oli 3000 adramaad. Läänemaal oli 1200 adramaad, Reevelel 1600, Harjumaal 1200 jne.

⁷⁷) Brotze poolt (Mss X:210) Kareda linnaks peetud Peetri Esna Villismägi on esialgu, lähema järelkontrollimiseta koha peal, muinaslinnana küsitav.

⁷⁸) Vrd. Kenkman, R., Über die Lage d. Pala-Flusses, — Öp. E. Selti Aastar. 1931, lk. 202 jj.

4. joon. Tantsumägi (63) Helme kihk. Tõrva linnast 1,4 km lõunapool. Joonist. stud. H. Laasi.

Eestise ⁷⁹⁾. Praegune põhjapoolne Pärnumaa, kus teame kahte linna, nende hulgas suurem Soontagana maalinn, kuulus muinasajal nii kultuuriliselt kui ka administratiivselt Läänemaa külge ⁸⁰⁾.

Mõhus, mille territoriaalne ulatus oli nähtavasti kaunis väikene ja mis iseseisva maakonnana püsib küsitavana, tunneme paari vähemat muinaslinna.

Huvitav on, et muistsetes Vaigas üldise linnade rohkuse juures (12 k., 3 mk.) ei näi esinevat ühtki eriti suurt linna, ehkki tunneme mõnda, mis oma suuruselt meie keskmisi linnu vast ületab ⁸¹⁾.

Jogentagania olemasolu iseseisva maakonnana pole päris kindel. Siit tunneme, nagu kaardil näha, ainult kahte kindlat linna.

Uandi kui suuremaid, põlise asustusega ja vastu sõjaliselt rahutut lõunapiiri pööratud muistse Eesti maakondi on õieti linnaderohke (21 k., 9 mk.). Suuremaid linnu tunneme peale Tartu, pea ainukese Ida-Eesti läbikäigu-koha lõunast põhja, veel Otepääl, Sangastes ja Põlvas, igaüks neist teatavas omaaegses asustuskeskuses, nagu hiljem näeme, seeaegsete suuremate ühenduste ääres. Tänapäeva Setumaal, mis muinasajal oli enam-vähem puhtalt slaavlaste alaks, tunneme 5 kindlat linna, nende hulgas on Irboska linnamägi nii objektiivselt suuruselt kui ka oma ajaloolise osa tõttu tähtsaim.

Oleme eelnevas lühidas käsitluses püüdnud näidata, et Eesti suuremad muinaslinnad, mida algul eraldasime kõigepealt enam mehaanilist laadi tunnuste, nende välise ehituse järele, ka tegelikult näivad moodustanuvat oma ala tähtsamaid keskusi. See saab veel selgemaks, kui kodumaa suuremate muinaslinnade levingut kõrvutame muistse Eesti tähtsamate teede kaardiga ⁸²⁾. Näeme siit õige kujukalt, et meie suuremad muinaslinnad pea eranditult asetsevad selle aja tähtsamail liiklemisteedel, või nende otseses läheduses. Näiteks asub Otepää Linnamägi idast (praegusest Kagu-Eestist ning Venemaalt), lõunast (lätlaste ning liivlaste alalt) ja läänest (Sakalast) tuleva tee sõlmepunktil; Tartut kui tähtsat teede sõlmepunkti mainisime juba eelnevas; Väike-Maarja Punamägi asetseb ühelt poolt Uandist Tartu kaudu Viru rannikule ja teiselt poolt Sakalast läbi Järvamaa Virumaale viiva tee sõlmepunktil. Aga me võiksime teha

⁷⁹⁾ Vrd. L. Henr. järele (XV:7) sakslaste, lätlaste ja liivlaste ühendatud väe tarvitatud teed sõjakäigul Sakalasse 1211. a. Läti Henrik kriipsutab siin eriti alla raskeid ja vaevalisi teeolusid mererannikult, läbi nähtavasti praeguse Kesk-Pärnumaa, Sakalasse.

⁸⁰⁾ Vrd. L. Henr. XIX:8.

⁸¹⁾ Kui Torma Linnutajamägi (101) samastada L. Henr. poolt XV:7 mainitud Somelindega ja Laiuse Ripuka Linnamägi (98) sealsamas XXIV:1 mainitud Riolega, lisaks arvestades nende linnade asendit ja suhtelist tugevust, on võimalik kokkuleppeliselt neid pidada Vaiga tähtsamaiks resp. suuremaiks linnuks.

⁸²⁾ Eesti entsüklopeedia II, lk. 631/632. Koostatud prof. H. Mooralt enese j. dr. P. Johanseni uurimuste järele.

veel kaugemale minevaid järeldusi, nimelt kõrvutades mõlemaid kõne all olnud kaarte paneme tähele, et enamik Ida-Eesti suuri linnu, Sangaste, Otepää, Tartu, Väike-Maarja, Rakvere, Toolse resp. Pada linnused, mis on ühelt poolt arvukate siseteede sõlme- või ka lähtekohtadeks, samal ajal asetsevad kõik suurel kaugeteel, mis Viru ranniku sadamakohtadest Tartu kaudu viib Väina ja Koiva suudmesse. Viimaks mainitud tee, kõrvuti Väinajõe suudmest Pihkvasse ja sama jõe suudmest praeguse Tallinna kohale viiva teega, oli nooremal rauaajal tähtsamaid Baltimaade mandri kaubateid. Lähedat sidet nii sisekui ka kaugeteede võrguga võime panna tähele ka teiste Eesti suuremate muinaslinnade juures, ehkki me ruumpuudusel selle juures siin pikemalt ei saa peatuda. Eesti suuremaid muinaslinnu võib siis vaevalt pidada ainult ajutiselt tarvitatavaiks pelgupaikadeks sõja korral, vaid nende, tõenäoliselt alaliselt asustatud linnuste ülesandeks pidi olema ka eelnevas mainitud teede, kõigepealt teede sõlmepunktide valitsemine ja kaitsemine nii rahu kui ka sõja ajal. Tõenäoliselt olid need linnad, ühes nende otseses läheduses asetsevate küladega, selle aja liiklemise, kaubandusliku läbikäimise ja ka mõnesuguse administratsiooni keskusiks⁸³⁾. Meie suuremad muinaslinnad ja nende ümber asetsevad külad olid siis teatava määranii meie hilisemate linnade ja alevite eelkäijad, nagu see väga selgel kujul ka tõelikult on olnud. Nimelt on pea kõik meie 13. sajandi lossid, müllede suurema osa ümber omakorda tekkisid hiljem linnad ja alevid, asustatud muinaslinnadele või nende kõrvale. Nii näiteks Põide loss Saaremaal, Lihula ja Kullamaa Läänemaal, Tallinna Reeveles, Rakvere ja Väike-Maarja Punamägi Virumaal, Paide Järvamaal, Põltsamaa Mõhus, Viljandi ja Karksi Sakalas, Tartu ja Otepää Uandis⁸⁴⁾. 13. sajandi lossidest on veel mainimata Narva, Pärnu ja Haapsalu lossid⁸⁵⁾. Kuid ka Narva kohal võis juba nooremal rauaajal seista muinaslinn, nagu seda oletab ka dr. Johansen⁸⁶⁾, samuti oli Pärnujõe suude nähtavasti juba muinasajal teatud kaubakohaks, kuna siit on leitud rida aareleide, mis näivad, peale juba eelnevas mainitud mererannikut mööda kulgeva tee, olevat ühenduses ka kaubateega Pärnujõe ja selle lisaharusid mööda Järvamaale ja Nurmekundesse⁸⁷⁾.

Nii on suurim osa, kui mitte kõik, varaajaloolised lossid meie kodumaal tekkinud suuremate muinaslinnade kui omaaegsete asustus- ja administratiivsete keskuste asemele. Kontinuiteet meie kodu-

⁸³⁾ Vrd. L. Henr. XIV: 10, kus liivlaste kantse mainitakse kõrvuti maakondadega sõjalise administratsiooni keskustena.

⁸⁴⁾ Löwis of Menar, K., Burgenlexikon für Alt-Livland; Riia 1922, lk. 92, 76, 95, 124, 121, 88, 57, 67, 50, 89. Väike-Maarja Punamäe ja Kullamaa lossi kohta vt. Johansen, LCD, lk. 707 ja 820.

⁸⁵⁾ Löwis of Menar, tsit. t., lk. 84 ja 91.

⁸⁶⁾ LCD, lk. 186.

⁸⁷⁾ Moora, Vorzeit, lk. 68.

maa muinasaja ja ajaloolise aja vahel on siis kohati palju suurem kui seda seni ka teaduslikul alusel on arvatud ning tunnustatud. See kontinuiteet maksab küll, nagu teame, õige vähe meie maa poliitilistes oludes, seda enam aga meie kodumaa ja selle üksikosade majanduslikes ning vastavalt üldkultuurilisis arenguvõimalusis, nagu seda laiema muinasteadusliku ainestiku najal on eriti kujukalt esitanud prof. H. M o o r a⁸⁸⁾. Dispositsioon orduriigi linnade suhtelisele õitsengule ja maa üldisele jõukusele ei sisaldunud siis mitte niipalju maa vallutajate naiivsuseni rõhutatud tõulisis, oskuslikes ja muis omadusis, vaid kõigepealt eestlaste, liivlaste ja lätlaste maa juba enam kui 1000 a. vana kultuuri päranduses.

Eesti muinaslinnade lähem uurimine, eriti nende kaevamised võiksid palju kaasa aidata meie kodumaa vanema kultuuriloo lähemaks selgitamiseks. Vaatamata meie muinaslinnade deskriptiivse ainestiku mõnevõrdsele täielikkusele, tunneme tänapäeval oma muinaslinnu veel küllalt vähe. Suur osa seniseid töid selt alalt on olnud enam registreerivat ja kirjeldavat laadi ning süntees, peale topograafilise, on toetunud enam linnade väliseile tunnuseile, teatele ajaloolisist allikaist ning ka lihtsalt teaduslikule spekulatsioonile. Ehk küll meie muinaslinnade deskriptiivsetki ainestikku oleks veel tarvis täiendada, pole eeskätt võimalik meie muinaslinnade edaspidist uurimist viia oluliselt edasi süstemaatsete kaevamisteta neil. Sõna on labidal ja püsival ning rohkel töö.

Muinaslinnade nimestik.

Muinaslinnade järgnevas nimestikus on suurima osa linnade kohta märgitud ainult nende rahvaomane nimetus ning asukoht. Lühidad kirjeldused on toodud „Eesti muinaslinnadega“ võrreldes uute ja mittekindlast kindlaiks osutunud muinaslinnade kohta, samuti mõningaid seletusi üksikute muude linnade kohta. Number klambrites linna järjekorra numbri taga tähendab nummert mille all vastav linn on märgitud Em., lk. 51 jj. ära-trükitud nimestikus. * märk tähistab mittekindlat muinaslinna.

Saaremaa. 1. M a a l i n n Kihelkonnal, kirikust umb. 5 km NO, riigimetsas. 2. M a a l i n n Kihelkonnal Pidula as. aias. 3. L i h u l i n n Kärlas Järi-metsa järvest umb. 2,5 km NO. 4. M a a l i n n Mustjalas Võhma kl. Sepa tl. põllul. 5 [165]. M a a l i n n Karja Purtsa kl. Tammiku tl. maal. 6 [166]. M a a l i n n Kaarmal, kirikust umb. 100 m NO. 7 [5]. M a a l i n n Valjalas, kirikust umb. 0,7 km SO. 8 [6]. M a a l i n n Pöides Kahutsi kl. põllul. 9 [8]. * L i n n a m ä g i Pöides Ihometsa kls. 10 [7]. * L i n n a m ä g i Neemi klt umb. 1 km W. 11 [10]. P ä ä l d a l i n n Muhul, Päälda kl. põllul. 12 [9]. M a a l i n n Muhul Linnuste klt 0,5 km NW.

Läänemaa. 13 [24]. L i n n a m ä g i Lääne-Nigulas Keediku kl. Sepa ja Siimu tl. karjamaal. Linnamäeks on osa NW — SO sihitud looduslikust seljandikust, viimasest NW-s ja SO-s kraavi kaudu eraldatud. Kraavi siseküljel (resp. linna serval) on NW-s säilinud madal vall. Linnaplatoo, seljandikust 1,5—3,5 m ja ümbruskonna maapinnast 4,5—7 m kõrge, on 55 × 35 m suur.

⁸⁸⁾ Vorzeit, lk. 30 jj.

(Veitmann, A., Lääne-Nigula khk. kirj. 1927, lk. 26.) **14.** Muinaslinn Lääne-Nigulas Jalukse kl. Perti tl. karjamaal. Linnuseks on 28×23 m läbimõõta, N—S sihis vähe ovaalne ala, mis serval piiratud kuni 2 m kõrge ja jalal kuni 4—5 m laia valliga. Vall on omakorda nii sees kui väljaspool piiratud praegu umb. 1 m laia kraaviasemega. (Veitmann, A., Lääne-Nigula khk. kirj. 1927, lk. 28 jj.) **15** [23]. Vallidepealne Lääne-Nigulas Palavere as. lähedal riigimetsas nn. „Pikajala-mäel“. Ehituselt: kalevi-poja-säng. **16** [22]. Hallimägi Lääne-Nigulas Kedre kl. Uuetoa ja Peetri tl. karjamaal, Leedi kst umb. 1 km S. **17** [20]. Tubrilinn Ridalas Saanika ja Jöödre kl. vahel, Tånava tl. põllul. **18** [21]. Linnamägi Martnas Ähmja kl. Linnamäe tl. põllul. **19** [28]. *Venemägi Kullamaal Maidla kl. Punga ja Altoa tl. heinamaal. **20** [26]. Rohumägi Kullamaal, kirikust 200 m NW. **21** [30]. *Kantsimägi Märjamaal Sõtküla Ärjamaa talust lõunapool. **22** [32]. Linnamägi Märjamaal Kõnuvere kl. Maandi tl. põllul. **23** [12]. Linnuste rank Hanilas Massu as. põllul. Linnaks on 73×58 m läbimõõta pea ümmarik tasane ala, mis piiratud kuni 2 m kõrge ja jalal kuni 9 m laia paekividest valliga. Nähtavasti uuest ajast on valli kirde- ja edelaosas avased-sissekäigud. (Tavast, J., Hanila khk. kirj. 1931, lk. 50 jj.) **24** [13]. Linnamägi Lihula lossi kohal. **25** [14]. Linnamägi Karusel Linnuse kl. Mäeotsa tl. maal. **26** [16]. Taaramägi Mihklis Keblaste as. heinamaal. Linnuseks on 55×36 m läbimõõta NNW—SSO sihis ebakorrapäraselt ovaalne tasane ala, mis piiratud kuni 2 m kõrge ja jalal kuni 20 m laia valliga. (Karopun, T., Mihkli khk. kirj. 1923, lk. 3 jj.)

Pärnumaa. **27** [15]. Maalinn Mihklis Kureselja kst 2,5 km NO, Avasti soos asuval saarel. **28** [17]. Virusaar Pärnu-Jaagupis Vee asst 3 km lõunapool Pereküla kl. heinamaal. **29** [146]. *Linnamägi Väandras Ellamaal. **30** [145]. Linnamägi Väandras Mädara kl. Liiva tl. heinamaal. **31** [157]. *Muinaslinn Karksi lossi kohal.

Harjumaa. **32** [33]. Vanalinnamägi Harju-Madisel Kloostri asundusest 1 km S. **33** [37]. Linnamägi Nissis Russalu as. lähedal riigimetsas. See on 83×56 m läbimõõta N—S sihis ebakorrapäraselt ovaalne, ümbruskonnast 4—5 m kõrgem tasane platoo. Platoo servil, välja arvatud N külge, on nõrgalt märgata nagu valli aset. Põhjast lõunasse üle ida piirab linnuse jalga kuni 14 m lai kraav. (Schmiedehelm, M., Nissi khk. kirj. 1925.) **34** [38]. Varbola linn Nissis Polli asst 1,5 km SW. **35** [40]. *Oestemägi Hageris Kirna as. nõmmel. **36** [39]. *Maalinn Hageris Haiba as. nõmmel Sombari tl. väraas. **37** [45]. Jaanilinn Hageris Lohu as. lähedal Keila jõe käärus. **38** [45]. Linnamägi Raplas Keava asst umb. 1 km NO, Linnamäe tl. maal. **39** [48]. Muinaslinn Tallinnas praeguse Toompea kohal. **40** [47]. Linnamägi Jõelähtmel Irus Narva maantee silla vastas. **41** [51]. Linnamägi Jõelähtmel Jõesuus Jägala jõe paremal kaldal. **42** [56]. Linnaase Kuusalus Kuusalu kl. Kapa tl. maal. **43** [57]. Linnamägi Kuusalus Muuksi kls. Linnuseks on NW—SO sihitud pikema seljandiku NW-poolne tipp, mis seljandikust on eraldatud kuni 1,5 m kõrge ja 7 m laia, praegu ainult katkendites säilinud paekivivalli kaudu. Linnuse NO-poolne nõlv on väga järsk ja kuni 30 m kõrge, WWS nõlv on vähe lausem ja 10—20 m kõrge. Linnaplatoo, kujult kolmnurkne, on umb. 100×140 m suur. (Parmas, O., Kuusalu khk. kirj. 1925, lk. 47 jj.) **44** [52]. *Linnuvõhma Harju-Jaanis Igavere kl. lähedal soos. **45** [53]. *Vanalinnase Kosel Ravila as. koplis **46** [55]. Linnamägi Kosel Voose kst umb. 0,5 km O. Linnus asetseb pikemal NNO—SSW sihitud looduslikul seljandikul. Linna alla kuuluv osa, W—O umb. 90 m pikk, teisipidi kuni 22 m lai, ebakorrapäraselt ovaalset vormi, on piiratud kuni paar m kõrge liivavalliga. Linna platood N—S sihis läbistav lisavall jagab linna kahte eri ossa. (Känd, R., Kõse khk. kirj. 1925, lk. 44 jj.)

Järvamaa. 47 [54]. Linnasemägi Türil Vahastu kl. Mäeotsa tl. maal. See on eraldiseisev kuni 10 m kõrge mägi, mille N ja W nõlvad on suhteliselt järsud, S nõlv on lausk ja praegu suurelt osalt põllu all, O nõlv on kruusavõtmise kaudu rikutud. Linna platoo omaaegseid piire on praegu raske määrata. (Indreko, R., Türi khk. kirj. 1924, lk. 65 jj.) 48. *Muinaslinn Paide lossi kohal. 49 [68]. *Linnamägi Peetris Palu klst põhjapool soos. 50 [65]. *Villismägi Peetris Esna as. asunik Oskar Bergmanni krundis. 51 [69]. Linnamägi Koerus Merja kl. Linnamäe tl. maal. See on eraldiseisev, ümbruskonnast 7—10 m kõrgem ovaalne kün-gas. Ehituselt lihtlinn.

Viljandimaa. 52 [142]. Linnamägi Põltsamaal Kalana kl. Otisaare tl. heinamaal. See on kuni 15 m kõrge kaunis järsk, ebatasase platooga eraldiseisev mägi. Mägi on N—S sihis 205 m pikk ja W—O kuni 60 m lai, kusjuures linnusena oli tõenäoliselt tarvitusel selle keskosa (70 × 60 m ulatuses), mis põhjas ja lõunas on mäe madalduvast jätkust kraavi kaudu eraldatud. (Allik, H. ja Markus, E., Põltsamaa khk. kirj. 1923, lk. 46 jj.) 53. *Muinaslinn Põltsamaa lossi kohal. 54 Madisemägi Põltsamaal Utsali kl. lähedal, pehme soo piiratud. See on umb. 6 m kõrge liivamägi, mille kolm külge on järsud (30°—40°) ja lõunakülg põllu kaudu tasandatud. Küljed näivad kunstlikult järsendatud olevat, samuti tunneb rahvasuu kohta muistse linnana. (Assist. A. Mieleri teade.) 55 [147]. Linnamägi Suure-Jaanis Lõhavere asst 2 km O, väikeses soos. 56 [149]. Linnamägi (Tantsimägi) Viljandi khk. Karula vl. Naanu tl. karjamaal. 57 [150]. Muinaslinn Viljandi lossi kohal. 58 [151]. Linnamägi Viljandi khks Suure-Sini-alliku lähedal, vastu Tõlba vesiveskit. 50 [152]. Linnamägi Paistus Holstre Supsi tlst umb. 0,5 km S. 60 [154]. Linnamägi Tarvastu lossi kohal. 61 [155]. Linnamägi Tarvastu Vooru kl. Peetruse tl. karjamaal. See on eraldatud kõrgem mägi, mille N ja S serval on säilinud vall. Mäe platood on kruusavõtmise kaudu tunduvalt rikutud.

Valgamaa. 62 [156]. *Muinaslinn Helme lossi kohal. 63. Tantsu-mägi Helmes, Tõrva linnast 1,4 km lõunapool. See on kalevipoja-sängi tüüpi linn eriti arenenud ehitusega (vt. joon. 4). K koosneb keskel olevast pärislinnast ja eelkindlustusist loodes ja kagus. Kesklinn 14 m kõrge, 50 × 22 m suure platooga, on loode- ja kaguotsas varustatud valliga. Loode-poolne eelkindlustus, pärislinnast kraavi läbi lahutatud, moodustab 6 m kõrge 45 × 37 m suure platooga eeslinna. Kägupoolse eelkindluse moodustavad sel-jandikku, millest linnus asetseb, põigiti läbilõikavat kaks kraavi ja samapalju valle. Kogu linnuse ehitus on võrdlemisi hästi säilinud. (Laid, E., „Päeva-leht“ 1930, nr. 219.) 64 [137]. Linnamägi Sangastes Kuigatsi vl. Linna-mäe tl. maal. 65 [138]. Linnamägi Sangaste Mäekülas Enno tl. lähedal. 66 [124]. *Linnamägi Karula khk. ja vl. Rebase tl. krundis.

Virumaa. 67 [59]. *Linnamägi Kadrinas Eru kls Eru neemel. 68 [61]. Linnamägi Kadrinas Udriki vl. Mäeotsa tl. karjamaal. 69. Sa-dulamägi Kadrinas Neeruti mägedes nn. „Kahejärve“ edelapoolsel kal-dal. Linnus, varustatud kahe eeslinnaga, on Eestis arenenumaid ja suure-maid muinaslinnu. Pealinn on kalevipoja-sängi tüüpi, s. o. moodustab osa looduslikust seljandikust, millest linnaosa on eraldatud kahe rööbiku kraaviga ning kummalegi linna otsale ehitatud valliga. Pealinna platoo on umb. 38 × 27 m suur. Kagus, jätkuva seljandiku sihis on pealinnal kaks eeslinna, üks 160 × 40 m suure ja teine umb. 73 × 50 m platooga, missugu-sed samuti on osaliselt kaitstud kraavide ja vallidega. Nii pealinna kui eeslinnade kirde- ja edelanõlvad on looduslikult kõrged (20—25 m) ja järsud. (Laid, E., „Päevaleht“ 1932, nr. 219.) 70 [64]. *Muinaslinn Väike-Maarjas Porkuni lossi kohal. 71 [72]. P unamägi Väike-Maarjas Nõmme as. all. 72 [70]. Linnamägi Simunas Rakke mäeseljandikul, Rakke jaamast

umb. 1,5 km SO riigimetsas. **73** [71]. Muinaslinn Simunas umb. 1 km Tammiku as. hoonetest idapool, Emumäel. Linnuseks on Emumäest N sihis eralduv mäesopp, eelmisest kuni 2 m sügava kraaviga ja valliga lahutatud. Linna platoo umb. 65×60 m suur, on põhjas ja idas kaitstud võrdlemisi järskude ja kõrgete (kuni 28 m) nõlvadega, lõunas mainitud kunstlikkude varustustega. Puudulikult on kaitstud läänekülj ja üksikud kohad kirde- ning idanõlval. Rahvatraditsioon mäe muinaslinnana ei tunne. (Soom, A., Simuna khk. kirj. 1924, lk. 36 jj.) **74** [60]. Linnamägi Haljalas Vilula kls Linnamäe tl. juures. **75** [75]. Veskikants Haljalas Varangu kls Tõnu tl. lähedal. **76** [77]. Linnamägi Rakvere khk. Kloodi asst 2 km O. **77** [78]. Muinaslinn Rakvere lossi kohal. **78** [79]. Linnamägi Viru-Jaagupis Nurkse kl. Linnamäe tl. maal. See on eraldiseisev, SW—NO suunatud 19—24 m kõrge ja võrreldes järskude nõlvadega mägi, mille platoo on umb. 290×30 m suur, vallijäänuste kaudu jagatud kaheks erikõrgeks osaks. (Liiv, O., Viru-Jaagupi khk. kirj. 1924, lk. 44 jj.) **79** [80]. Linnamägi Viru-Jaagupis Saveaugu kl. Paju ja Kirbu tl. maal. Neemiklinn, platoo umb. 260×180 m suur, keskmiselt 20 m kõrge. (Liiv, O., Viru-Jaagupi khk. kirj. 1924, lk. 51 jj.) **80** [74]. Linnamägi Viru-Nigulas Kali kl. Veidenbaumi tl. metsas. Tüübiline neemiklinn mereäärsel kõrgel kaldal. Tasasest maapinnast eraldatud kahe kraavi ja kahe valli abil. Platoo suurus 52×30 m, kõrgus 5—14 m. (Püss, V., Viru-Nigula khk. kirj. 1932, lk. 106 jj.) **81** [162]. Linnamägi Viru-Nigulas Koila kl. juures Pada jõe pahempoolsel kaldal. **82** [163]. Linnamägi Viru-Nigulas Pada as. lähedal Pada jõe parempoolsel kaldal, Tallinna-Narva maanteest põhjapool. **83**. Linnamägi Viru-Nigulas Pada as. lähedal Veski tl. krundil Pada jõe parempoolsel kaldal, Tallinna-Narva maanteest lõunapool, nr. 82 all nimetatud linnamäest umb. 200 m edelas. Neemiklinn 160×120 m suure platooaga. Lõunas jätkuvalt tasandikust eraldatud 3 m kõrge valliga. (Püss, V., Viru-Nigula khk. kirj. 1932, lk. 97.) **84** [164]. *Linnamägi Viru-Nigulas Uljaste kl. Uuetoa ja Linnamäe tl. krundil. **85** [81]. Taramägi Lügenusel Purtse klst umb 2 km N, Purtse jõe läänekaldal. **86** [82]. Tarakallas Lügenusel Purtse-Liiva kls Purtse jõe idakaldal, Tallinna-Narva maanteest lõunapool. **87** [83]. Alulinn Lügenusel Aa as. piires, Tallinna-Narva maanteest 1 km lõunas. **88**. *Muinaslinn Lügenuse kiriku kohal. **89**. *Muinaslinn Jõhvi kiriku kohal. **90** [85]. *Linnamägi Jõhvi khk. Tammiku as. metsas, asst 4—5 km lõunapool. **91** [86]. *Linnamägi Jõhvi khk. Edivere asst umb. 300 m lõunapool. **92**. *Muinaslinn Iisakus, kirikust 3 km läänepool. **93** [87]. Linnamägi Iisakus Tudulinna kabelist umb. 1 km läänepool.

Tartumaa. 94. *Linnamägi Avinurmes Avinurme asst 1,7 km SO. **95** [88]. Ummumägi Avinurmes Raja klst umb. 1 km SW, Aonselja külla viiva metsatee ääres. **96.** *Kukesaar Laiusel Lusika soos, Veia klst 4 km W. **97** [89]. Kalevipoja-säng Laiusel Reasvere as. juures. **98** [91]. Linnamägi Laiusel Ripuka as. metsas Punamäe tlst 220 m O. **99** [92]. Linnamägi Laiusel end. Kurista msst 1 km W. **100** [93]. Linnamägi ehk Kalevipoja-säng Laiusel Vilina kls. **101** [90]. Linnutajamägi ehk Kalevipoja-säng Tormas Tarakvere as. piires Linnutaja tl. lähedal. **102** [94]. Linnamägi Palamusel Roela msst 1 km SO, Roela mägedes. **103** [95]. Kalevipoja-säng Palamusel Patjala ja Kassinurme kl. vahel Saaremaa tl. lähedal. **104** [96]. Kalevipoja-säng Palamusel Luua vallas Ehavere veski lähedal Amme jõe kaldal. **105** [97]. *Linnamägi Kodaveres Moku kls Ennu tl. maal. **106** [98]. Kalevipoja-säng Kodaveres Alatskivi vl. Peatskivi veski lähedal. **107** [99]. Linnamägi Kodaveres Alatskivi lossist umb. 250 m N. **108** [100]. Palalinn Aksis Lähse kls Tartu maantee ääres. **109** [101]. Kalevi-

poja-säng Äksis Saadjärvel Linnamäe tl. maal. **110** [102]. Muinaslinn Tartu Toomimäel. **111** [103]. Lingutusmägi Võnnus Melliste kls Saare tl. maal. **112** [105]. Linnamägi Võnnus Lääniste kls Kiltre tl. maal Ahja jõe läänekaldal. **113** [125]. *Linnamägi Puhjas Kavilda ap.-õigeusu kiriku lähedal. **114** [126]. Linnamägi Nõos Aru vl. Alt-Laari tl. maal. **115** [127]. Erumäe kants Nõos Aru asst umb. 1,5 km N. **116** [128]. *Kalevipoja-säng Nõos Meeri vallas Hiire tl. Lokutaja kandikohast 1 km SW, metsas. **117** [129]. Kirikumägi Nõos Peedu veskest umb. 0,3 km NO, Elva jõe pahempoolsel kaldal. **118** [131]. Linnamägi Kambjas endisest Unipiha kõrtsist umb. 100 m SW. **119** [132]. *Pedajamägi Kambjas Uibomõisa juures. **120** [135]. Vooremägi Rõngus Pikasillast 2 km NO, Võrtsjärve idakaldal. **121** [136]. Linnamägi Rõngus Puka jaamast umb. 3 km N, Kivivare tl. maal. **122** [139]. Uandimägi Otepääl Vana-Otepääl vallas Käpa tl. maal. **123** [140]. Linnamägi Otepääl, kirikust umb. 850 m SO.

Võrumaa. 124 [123]. Vana linna ase Urvastes, kirikust umb. 1,5 km SO, Järve tl. maal Uhtjärve kaldal. See on kahe oru vahel olev looduslik kungas, mille vastu tasast maapinda pöördud edela ja kirde nõlva on kunstlikult kaitstud kirdenõlva järsemaks kaevamisega ja kraaviga nõlva ülemisel serval, edela nõlva kraavi ja valliga nõlva ülemisel serval. Linna platoo, NW—SO sihis ovaalne, on 80 × 52 m suur ja linna jalalt 5—15 m kõrge. (Urgart, O., Urvaste khk. kirj. 1923, lk. 11 jj.) **125** [168]. Leerimägi Põlvas 1 km Kauksi karjamõisast SW, Lutsu jõe kaldal. **126** [167]. Linnamägi Põlvas Rosma kls. **127** [121]. Kantsimägi Kanepis Tilleoru NNW kaldal Tille veski juures. **128** [122]. Rõõmumägi Kanepis Tilleoru SSO kaldal Tille veski juures. **129** [115]. *Linnamägi Rõuges Vastse-Nursi vl. Linnamäe tl. põllul. **130** [114]. *Linnamägi Rõuges Nursi vl. Linnamäe tl. maal. **131** [113]. *Linnamägi Rõuges Hanuste kl. Savisaare tl. maal. **132** [116]. Linnamägi Rõuges, kirikust umb. 0,5 km SSO, Tindi oru kaldal. **133** [119]. *Linnamägi Rõuges Haanja vl. Kologa kls. **134** [117]. *Linnamägi Rõuges Haanja vl. Kahru klst umb. 1,7 km S. **135** [106]. Linnamägi Räpinas Kureküläs Linnamäe tl. krundil. **136** [107]. Linnamägi Räpinas Võuküla juures Võhandu jõe kaldal.

Petserimaa. 137 [108]. Gorodets Kulje vl. Lisja kl. juures. **138** [109]. Linnamägi Järvesuu vl. Gorodištše kl. juures. **139** [110]. Gorodok Satseri vl. Lesgi kls. **140** [111]. Gorodatšek Irboska vallas 2 km Sahnovo klst NW. **141** [112]. Linnamägi Irboska alevi all Gorodištšenskoje järve kaldal.

Eerik Laid.

Kesk-Eesti muistsete maakondade asend.

Meie kodumaa praegune maakondlik liigestus lubab tõmmata kindla piirjoone ainult Põhja- ja Lõuna-Eesti ehk endise Eestimaa ja Liivimaa kubermangu põhjapoolse osa vahele. Seepärast käsitletakse Kesk-Eestit omaette eraldatud alana harva ja tal on kaunis ebamäärane ning vahelduv ulatus.

Teisiti oli lugu Eesti muistsel iseseisvusajal. Siis asetses põhja- ja lõunapoolsete suuremate maakondade vahel rida vähemaid. Neist olid tuntumad: Nurmekunde, Mocha (Mõhu), Vaiga ja Alempois. Üldiselt võib muistset Kesk-Eestit praegu piiritella järgmiselt: ta haaras

ala, mis asetseb Suure-Emajõe, Võrtsjärve, Navesti jõe ja Põhja-Eesti vahel, viimasest välja arvatud vaid praegune Türi kihelkond, mis muiste kuulus ka Kesk-Eestisse, kuigi ta uuemal ajal Järvamaa osana on Põhja-Eesti järele.

Oma asendilt oleks pidanud kuuluma muistsesse Kesk-Eestisse ka Sontagana praeguse Pärnumaa loodepoolses osas. Kuid teda võib pigemini pidada üheks Läänemaa kihelkonnaks kui iseseisvaks maakonnaks¹⁾ ja ta jäi poliitiliselt Läänemaaga ühendusse kogu keskajaks. Kesk-Eesti muistsed väikemaakonnad näisid aga selle vastu poliitiliselt seisvat teatud sõltuvuses Lõuna-Eesti suurematest maakondadest — Ugandist ja Sakalast²⁾ — ja nende ala on peale Türi kihelkonna jäänud Lõuna-Eesti administratiivsesse alluvusse tänaseni. Neil kaalutlustel kui ka põhjusel, et teiste muistsete Kesk-Eesti maakondade asend ei olene mingil määral Sontagana omast, jäetakse viimane käesolevast käsitlusest hoopis välja.

Kesk-Eesti muistsete maakondade asendi, eriti nende vastastikuse asetuse ja omavaheliste piiride suhtes on kuni viimase ajani valitsenud üldiselt suur segadus ja avaldatud palju erinevaid arvamusi. Täiesti valele teele ja ummikusse on sattunud meie kodumaa ajaloolise topograafia pea ainukesed viljelejad enne Eesti iseseisvumist — balti saksa uurijad. Nende vanema põlve kohta on ses suhtes väga iseloomustav F. Amelungi ütetus: „Juba ammust ajast alates on 4 maakonna — Alempoisi, Nurmekunde, Mõga ja Vaiga — asend olnud tõsiseks ristiks meie uurijaile, nagu seda isegi kõige kogenumad nendest — F. G. v. Bunge ja C. Schirren — korduvalt on tunnistanud³⁾.“

Kuid ka balti saksa uurijate noorem põlv pole kõnesolevas küsimuses saavutanud paremaid tulemusi ja üksmeelt. Nende kõikide eksiteele viijaks on olnud Põltsamaa jõgi, mis uuemal ajal saksa keeles kannab pea eranditult nime: „die Pahle“ ja mille kaldal asetseb Põltsamaa linn — „Oberpahlen“ — endine samanimeline alev ühes lossi ja mõisaga. Need kaks nime, millest viimane ilmsesti tuletatud esimesest, ei ole lasknud saksa uurijais tekkida vähimatki kahtlust, et Põltsamaa jõgi on muistne, ajalooline Pala,

1) H. Moora, Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused IV; Tartus 1926, lk. 65.

2) Dr. P. Johansen'i peatselt ilmuv ja autori poolt lahkesti kasutada lubatud põhjalik eriuurimus „Die Estlandliste des Liber Census Daniae“ [= LCD], lk. 104.

3) F. Amelung, Studien zur Geschichte Oberpahlens und seiner industriellen Blüthezeit [= Oberpahlen]; Tartus, 1892, lk. 6, mk. 2. Algskeeles kõlab tsiteeritud ütetus: „Seit jeher hat nämlich die Lage der 4 Landschaften Alempois, Nurmegunde, Mõga und Wagien eine wahre Crux für unsere Forscher gebildet, wie selbst die bewährtesten unter ihnen F. G. v. Bunge und C. Schirren wiederholt anerkannt haben.“

mis Läti Henriku kroonikas leiduvate andmete najal pakub ainsa kindla lähtekoha ning võimaluse Kesk-Eesti maakondade vastastikuse asetuse ja nende järjekorra määramiseks.

Kuna aga Läti Henriku topograafilised andmed Kesk-Eesti kohta ei lase end loogiliselt kuidagi mõista ega kooskõlastada sel juhtumil, kui Põltsamaa jõgi oleks olnud tõeline Pala, siis on balti saksa uurijad sealsete maakondade asendi määramisel talitanud peaallika — Läti Henriku kroonika — suhtes täiesti omavoliliselt ja juhuiliselt. Siit johtubki, et nende koostatud ajaloolised kaardid ja topograafilised käsitlused muistse Kesk-Eesti osas pakuvad väga erinevat pilti ja on andnud väga lahkuminevaid tulemusi.

Käesoleva kirjutise autor on lähtunud Jaan Jungi⁴⁾ poolkahtlevast ja aralt väljendatud, kuid Villem Reimani poolt juba pikemalt ja täie rõhuga, kuigi mitte päris õnnelikult ja kõigekülgselt kaitstud väitest, et õige ajalooline Pala oli praegune Navesti, mitte Põltsamaa jõgi, ja on üksikasjalisema uurimise teel jõudnud samale kindlale veendumusele⁵⁾. Nimelt räägivad Navesti jõe kasuks muistse Palana ja Põltsamaa jõe vastu selles osas õige lühidalt kokkuvõetult järgmised argumendid:

1) Läti Henriku andmed sobivad vasturääkimusi ja arusaamatusi esile kutsumata ainult praegusele Navesti jõe. See asjaolu omab aga käesoleva küsimuse otsustamisel erilist kaalu, sest kroonik käis isiklikult korduvalt üle Pala jõe ja sooritas 2 pikemat misjoniretke Kesk-Eestisse. Oletades siiski, et Põltsamaa jõgi oli ajalooline Pala, satume lahendamatuusse vastuoludesse.

2) Kahes ürikus esinev Pala on nüüdse Pärnu jõe lisajõgi ja identne Läti Henriku kroonikas 12 korda mainitud samanimelise jõega. See ei saanud kuidagi olla praegune Põltsamaa jõgi, mis suubub Pedjasse.

3) Põltsamaa endise lossi ja alevi, nüüdse linna saksakeelne nimi „Oberpahlen“ on väär ülemsaksakeelne tõlge algupärasest ladinakeelsest nimetusest „Transpalis“, „Trans-Palen“ ehk „Trans-

⁴⁾ Nähtavasti Jungi mõjul on saksa uurijate traditsioonilisele arvamusele Pala suhtes selja pööranud ka Charles von Stackelberg Hallistest, kes oma artiklis „Zum siebenhundertjährigen Gedenktage der Einnahme Viliendes“ („Dorpater Nachrichten“ 1923, nr. 184) püüab tõestada, et muistne Pala oli nüüdne Navesti jõgi. Vihje eest sellele artiklile võlgnen tänu arhivaar N. Treumuth'ile.

⁵⁾ R. Kenkmann, Über die Lage des Pala-Flusses. Ein Beitrag zur Topographie Mittelestlands im 13. Jahrhundert, — Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931 [= ÕES'i Ar. 1931]. Veel laiema ning üksikasjalisema käsitluse Pala küsimuse kohta esitas autor 1932. a. jõulu eel magistritööna Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonnale. See kannab pealkirja: „Lisandusi Kesk-Eesti topograafia 13. sajandil“ [= Lisandusi] ja tema lõpposa ilmubki käesoleva kirjutisena.

pälen“⁶⁾ ja tema alamsaksakeelsest vastest „Overpale“, „Overpale“ jne. Seda nimetust „Üle-Pala“ kandis esiotsa foogtkond, mis loodi 13. sajandi lõpul või järgmise alul endiste vähemate foogtkondade liitmise teel. Viimased olid tekkinud Kesk-Eesti muistsete maakondade — Nurmekunde, Mocha (Mõhu) ja Vaiga orduosa — asemele pärast maa vallutust⁷⁾.

4) Põltsamaa orduloss on asutatud alles 14. sajandil, tõenäoliselt alles selle lõpu poole, ja ta on oma saksakeelse nimetuse saanud seal asuvalt Üle-Pala foogtilt, keda omakorda oli hakatud nimetama alluva ala — foogtkonna — järele. Lossi varjus tekkinud alevik kandis 15. sajandi alul eestikeelset nime „Poldesem“ ja koguni veel 16. sajandi vene annaalides mainitakse kohta nimega „Poltšev“, mis samuti eesti päritolu.

5) Põltsamaa ordulossi ja alevi saksakeelset nime ei saa oma kujult ega tarvitamisviisilt vanemais allikais üldse pidada vahenditult laenatuks mõõdajooksvalt Pala-nimeliselt jõelt, sest kõiki selliseid otseselt jõgedelt laenatud kohanimisid tarvitatakse vanemais alamsaksa — ja osalt veel ülemsaksakeelseiski allikais naissoo artikliga, näiteks: „thor Narve“, „thor Pernow“, „thor Embecke“, „to der Podele“ jne. Põltsamaa alam- või ülemsaksakeelse nime ees ei tarvitata aga kunagi artiklit.

6) Põltsamaa jõe praegune saksakeelne nimi „die Pahle“, mida kõikide ajalooliste faktide kiuste veel nüüdki püütakse vägisi ümber istutada ka eesti keelde, moodustab viimase (6-nda) lüli väga huvitavast muutuste, ülekandumiste ja väärtõlgenduste ahelast, mis on muistsel Pala nimel võimaldanud rännata oma esialgselt kandjalt — nüüdselt Navesti jõelt — Üle-Pala foogtkonna kaudu praegusele Põltsamaa jõe. Nimelt on ta, muutes vastavalt oma kuju, kandunud kõigepealt muistselt Pala jõelt üle tema-tagusele alale — Üle-Pala foogtkonnale, foogtkonnalt foogtile, foogtilt ta asukohale — Põltsamaa ordulossile, lossilt tema varjus tekkinud alevikule ja alevilt lõpuks kroonik Hiärni kaudu, temalt tagasi saanud oma muistse kuju, Põltsamaa jõe.

7) Põltsamaa jõe vanimaid prevaleerivaid eestikeelseid nimesid on olnud „Mõhu“ („Mecho“) ehk „Mõhkküla“ jõgi, mis kahtlemata on ühenduses ümbritseva muistse Mocha maakonna nimega. Põltsamaa ordulossi ja tema juures tekkinud aleviku tähtsuse tõus-

⁶⁾ Peale ÕES'i Ar. 1931, lk. 245 tsiteeritud kahe üriku esineb „Transpale“ veel kaks korda, nimelt Hermannii de Wartberge Chronicon Livoniae hrsgg. von E. Strehlke, — Scriptorum rerum Prussicarum II; Leipzig 1863, lk. 90 (a. 1367) ja 93 (a. 1369).

⁷⁾ See punkt kui ka järgnevad on toodud pikemalt, sest sisaldavad teaduskonnale esitatud laiendatud töö selle osa tulemusi, mis oma üksik-asjalisuse tõttu vast küll kunagi ei ilmu trükis täies ulatuses.

tes ning muistse maakondliku jaotuse muutudes ja ununedes on Põltsamaa jõe endine eestikeelne nimi pikkamööda pidanud taanduma praeguse nime eest.

Siirdugem nüüd Kesk-Eesti muistsete maakondade asendi määramisele.

Taasavastanud muistse Pala nüüdses Navesti jões, omame kindlat joont maastikul, kust lähtudes Läti Henriku poolt kirjeldatud suundades võime leida üles ühe Kesk-Eesti muistse maakonna teise järele⁸⁾. Kuid niiviisi saab ikkagi vaid umbkaudselt ja üldjoontes teada maakondade vastastikuse asetuse üksteise suhtes ja nende järjekorra ühes või teises suunas. Maakondade lähem või täpsam asend, nende suurus ja piirid, eriti omavahelised, jäävad aga päris tumedaks. Neis küsimusis toob isegi Läti Henrik, nagu varsti veendume, väga napilt ning osalt liig ebamääraseid andmeid, rääkimata nii kaugest ajast säilinud vähestest ürikutest ja muist allikmaterjalidest, mis piirduvad vaid maakondade mainimisega, s. t. nende olemasolu konstateerimisega, lisamata midagi olulist nende asendi kohta.

Kuna vähesed ning hõredad kaasaegsed allikad vanima topograafia kohta rahuldavat vastust ei anna, siis oleme sunnitud küsimustele liginema mitmesuguseid kaudseid teid mööda ja püüdma nii palju kui iganes mõeldav ja võimalik, kasutada hilisema kui ka praeguse aja rikkalikumaid andmeid ja teateid valguse heitmiseks varasemasse minevikku.

Kõigepealt vaatame ringi, kas pole muistseist Kesk-Eesti maakondadest, mille nimedki elavast keelest juba ammu täiesti kadunud, siiski säilinud midagi, olgugi muudetud kujul, mis laseks meil teha mõningaid oletusi nende ulatuse või suuruse ja lähema asendi kohta. Taani Hindamise Raamatu n. n. „väikeses nimestikus“, mille koostamine nüüd dr. P. Johanseni poolt määratud 1230. aastasse⁹⁾, on öeldud, et Kesk-Eesti maakonnad Wegele, Møge, Norumegunde ja Alempos (mida peale viimase pole raske identifitseerida ainult vähe teisiti nimetatud maakondadega Läti Henriku juures) on igaüks moodustanud ühe muistse eesti kihelkonna — killigunda —, kuigi nende adramaade arv oli väga erinev, nimelt omas Wegele kokku 1000, Møge kõigest 400, samuti Alempos 400, Norumegunde aga 600 adramaad¹⁰⁾.

Siit võime püstitada 2 tähist edaspidiste otsingute teele: esiteks, et peame püüdma leida Kesk-Eesti alal vanimad kiriklikud kihel-

⁸⁾ OES-i Ar. 1931, lk. 227 jj., 230 jj.

⁹⁾ Johansen, LCD, lk. 110.

¹⁰⁾ Aakjaer, Svend, Kong Valdemars Jordebörg, 2 Hæfte; København 1927, lk. 55.

konnad, sest muistsed Eesti kihelkonnad jäid vähemalt alul hari-likult ka kirikliku jaotuse aluseks¹¹⁾ ja nende piirid on sageli kuni meie ajani püsinud pea täiesti muutumatutena¹²⁾. Teiseks peame eri kihelkondade — maakondade — adramaade arvu suurest kõiku- misest järeldama, et Kesk-Eesti alal ja ta naabruses leiduvad loo- duslikud vahed, nagu mitmesugused asustamata alad — sood, rabad, veed ja metsad — moodustasid maakondadele sellised loomulikud piirid¹³⁾, mis ei lubanud neil kasustuskõlvulise maa ja asustuse suh- tes kujuneda enam-vähem ühesuurusteks¹⁴⁾.

Mis puutub vanimatesse kiriklikesse kihelkonda- desse Kesk-Eestis, siis mainitakse juba 1234. a. järgmisi vaimu- likke-plebaane: Theodoricus de Paldessen'i, Eggehardus de Moche't ja Fredericus de Nor(e)megunde't¹⁵⁾. Siit selgub, et vähemalt 2 Kesk- Eesti keskmist maakonda Mocha ja Nurmekunde moodustasid alul ka kiriklikult kumbki omaette kihelkonna, samuti nagu neil oli admi- nistratiivselt arvatavasti kummalgi oma foogt. Esimese vaimuliku — Theodoricus de Paldessen'i juurde, keda peetakse Palamuse kirik- härraks¹⁶⁾, tuleme hiljem.

Seega pidi kaks vanimat muistsele Palale-Navestile lähimat päras- tist Kesk-Eesti kihelkonda Pilistvere¹⁷⁾ ja Põltsamaa¹⁸⁾ alul kumbki haarama endasse ühe endise Eesti maakonna tervena. Et Nurme- kunde kohe Pala-Navesti äärest peale algas, siis vastas talle esialgne, 1234. a. veel endise maakonna nimega mainitud Pilistvere kihelkond. Esialgne Põltsamaa kihelkond pidi aga täielikult kattuma muistse Mocha maakonnaga.

Et Nurmekunde esialgsele Pilistvere ja Mocha Põltsamaa kihel- konnale vastas, mitte ümberpöörduvalt, nagu sageli arvatud¹⁹⁾, sel- leks on peale Läti Henriku ümberlökkamatute tõendiste veel tei- sigi. Tuletagem vaid meelde Põltsamaa jõe endist nime „Mõhk-

¹¹⁾ Johansen, LCD, lk. 193. Moora, Eestlaste kultuur, lk. 61.

¹²⁾ Johansen, LCD, lk. 193. Amelung, Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625, — Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft 1890—95; Viljandis 1898, lk. 48.

¹³⁾ V. Moora, Eestlaste kultuur, lk. 67.

¹⁴⁾ P. Johansen, Adramaa, — Eesti Entsüklopeedia I, veerg 105, 106.

¹⁵⁾ H. Hildebrand, Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhun- dert im Vaticanischen Archiv; Riga 1887, nr. 21, lk. 49.

¹⁶⁾ Gernet, Verfassungsgeschichte d. Bistums Dorpat; Tallinnas 1896, lk. 73. H. Moora, Palamuse kihelkonna ajalugu, — Tartumaa, lk. 346.

¹⁷⁾ Mainitakse praegust nime meeldetuletava nimetusega „Pilszekon“ esmakordselt a. 1454 (GU I, 361).

¹⁸⁾ Pärastise nime „kerspel to Overpall“ all esineb esmakordselt 1480. a. (GU I, 545).

¹⁹⁾ OES-i Ar. 1931, lk. 229.

jõggi“, „Mecho fluuius“, „Mächo=küllajäcki“ jne.²⁰), mis seisis kahtlemata ühenduses maakonna nimega ja kadus alles siis, kui Põltsamaa loss ja alev olid kohal omandanud suurema tähtsuse ja endine maakond ammu likvideeritud. Mocha maakonnast tunnistab ka Mõhküla karjamõis, umb. 3,5—4 km Põltsamaa linnast loodes jõe läänekaldal. Külana mainitakse „Mochkull'i“ esmakordselt juba 1488. või 1489. a.²¹). Juhuslik ei võinud olla endise Mocha foogti pitsati üleminekki pärastpoole Põltsamaal asuva Üle-Pala foogti kasustusse²²).

Asudes Nurmekunde ja Mocha piiride määramisele, peatume enne välis- ja alles siis maakondade omavaheliste piiride juures. Nurmekunde lõuna- ja edelapiir Sakalaga on üksikajaliselt selgitatud juba teisel²³). Selle moodustas lääne pool Navesti jõgi oma luhaga, ida pool aga suur Parika raba. Nurmekunde loodepiir vastu praegust Türi kihelkonda (tolleaegset arvatavat Alempoisi maakonda) näib samuti, nagu kogu muistne Kesk-Eesti põhjapiir vastu Järva- ja Virumaad olevat püsinud muutmatuna kuni tänaseni ja vastavat üldiselt praegusele Lõuna- ja Põhja-Eesti ehk endisele veneaegsele Liivi- ja Eestimaa kubermangudevahelisele piirile²⁴). Väike muudatus on tulnud vaid vastu Edela-Virumaad, kuid sellest lähemalt alamal.

Säärane harukordne piiri muutmatus nii pikal ulatusel ja nõnda kauase aja kestel on kahtlemata põhjustatud võrdlemisi laiadest ning kohati õige raskesti läbitavatest asustamata aladest, mida mõõda loogeldes piir jookseb pea kogu aeg. Enamasti asetsevad sel piiril sood, rabad, metsad, kuid ka jõed (näiteks Põltsamaa ja Pedja jõe ülemjooks) ja ojad. Praeguse Lõuna- ja Põhja-Eesti asustatud alad puutuvad külg külje vastu kokku peamiselt vaid suuremate üle piiri viivate teede (Tallinna—Viljandi, Tallinna—Tartu jne.) läheduses. Et öeldus üksikasjalisemalt veenduda, selleks peab piirihoont hoolikalt jälgima Rükkeri, kolmeverstasel, kõige rohkem aga üheverstasel topograafilisel kaardil. Nagu näitab poola 1599. a. revisjoni protokoll²⁵), milles mainitud kohad on suures

²⁰) Sealsamas, lk. 231 ja Kenkman, Lisandusi, lk. 111, mk. 3, kus toodud üks uus lisanäide selle nime esinemise kohta.

²¹) Tallinna Linnaarhiiv (=TLA) A. f. 16 (lahtised lehed raamatu lõpul), kus mainitakse „[des vogedes man von Overpal] Meles van Mochkull“.

²²) OES-i Ar. 1931, lk. 231, 247.

²³) Sealsamas, lk. 222 jj., 225, 226.

²⁴) Vrd. ka Johansen, LCD, lk. 179.

²⁵) Inflanty I, wydali Jan Jakubowski i Józef Kordziowski. Zrödła dziejowe, tom XXIV, 1, Polska XVI wieku, tom XIII; Warszawa 1915; vt. seal Põltsamaa (Iberpol, lk. 250 jj.) ja Laiuse (Lais, lk. 93 jj.) all.

enamuses juba Rükkeri kaardi abil identifitseeritavad, on tollaegnegi Liivimaa põhjapiir läinud sama joont mööda.

Siirdudes põhjapiirilt Nurmekunde ja Mocha omavahelise piiri selgitamisele, pörkame kohe kokku suuremate raskustega, sest siin puudub Nurmekundel selline kergestijälgitav looduslik piir, kui see oli tal mujal: lõunas, loodes ja põhjas. Küsimuse teeb endisest keerulisemaks veel see asjaolu, et Nurmekunde ja Mocha ala lõunapoolsesse osasse on juba keskajal asutatud hoopis uus kihelkond — Kolga-Jaani²⁶⁾. Endast mõista paiskas see segi endised kihelkonnapiirid, mis seni olid arvatavasti langenud ühte muistsete maakonnapiiridega. Segadus sel puhul näib olevat õieti kahekordne, sest ei ole mingit põhjust arvata, et uue kihelkonna loomisel oleks sellele alasad antud ainult ühe endise kihelkonna, ütleme näiteks Pilistvere — end. Nurmekunde — küljest, mis Taani Hindamise Raamatu järele oli adramaade arvult küll tervelt 50% Mochast (Põltsamaast) suurem. Ei näi sugugi loomulik, et praegu suuremalt osalt Kolga-Jaani kihelkonda kuuluva, kuid pea Põltsamaa külje all asetseva Võisiku mõisa ala²⁷⁾ oleks varemini olnud tervena Pilistvere, s. t. muistse Nurmekunde päralt. Kahtlemata oli temast Põltsamaale lähem osa Mocha järele.

Kindlate, ürikutele toetuvate andmete puudusel ei jää aga siingi, s. t. muistse Nurmekunde ja Mocha vahelise piiri leidmiseks teist vahendit, kui otsida nende vahel mõni suurem looduslik tõke või asustamata maariba. Heites pilgu topograafilistele kaartidele, ei näe meie seal teist muistse piiri võimalust, kui seda on praegune Pilistvere ja Põltsamaa kihelkondade vaheline piir, siis edasi lühikest maad Pilistvere ja Kolga-Jaani vaheline piir kuni Soosaare mõisa ala loodenurgani ja sealt suurt Soosaare raba ja Põltsamaa jõkke voolava oja kallast mööda kagu sihis kuni Põltsamaa jõeni, jättes Kolga-Jaani kihelkonda kuuluva Võisiku mõisa ala Mochale. Kirjeldatud piirijoone põhjapoolne osa kuni Soosaare rabani, kuigi see ei läbi suuremaid soid, rabasid või metsi, läheb siiski küladevahelisi heina- ja karjamaid kui ka võsastikke mööda ja moodustab nii- või ikkagi mingi kitsa lahutava riba kihelkondade vahel.

Üldse ei jää meile kuigi laia vaba ruumi Nurmekunde ja Mocha vahelise piiri lääne või ida poole nihutamiseks selle piiri põhjapoolses osas, kus ta praeguste Pilistvere ja Põltsamaa kihelkondade

²⁶⁾ Mainitud esmakordselt 1559 a. (Est- und Livländische Brieflade = Brfl. I, 1483) „Corpes“ nime all, kuid on kahtlemata palju vanem.

²⁷⁾ L. v. Stryk, Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands I; Tartus, 1877, lisatud Viljandi maakonna kaart, kus iga mõisa ala näidatud eri värviga koloreeritult ja kus antud ka kihelkondade piirid. Põltsamaa, Pilistvere ja Kolga-Jaani kihelkonna koosseisu (Bestand) kohta praegu vt. ka Gernet, Ev.-Luth. Gemeinden in Russland II, 3; St. Petersburg 1911, lk. 282—89.

vahel läheb Järva piirist alates kuni Soosaare mõisa ala loodenurgani pea otsejoones põhjast lõuna paralleelselt Põltsamaa jõe. Kui sealse oletatud muistse maakondade praeguse kihelkondade vahelise piiri näiteks vähe läänepoolse paigutaksime, siis satuks Mocha Sakala ja Järvamaa vahelisele tee, mis oleks vastuolus Läti Henriku kindlate andmetega, mille järele tee Sakalast üle Pala-Navesti jõe Järvamaale läbis ainult Nurmekundet, mitte ka Mochat²⁸⁾. Oletada, et kõnesolev tee läks muiste praegusest tunduvalt läänepool, on täiesti võimata, sest seal on sood ja rabad varsti ees²⁹⁾.

Rohkem vabadust paistab olevat muistse maakonnapiiri idasse, näiteks Põltsamaa jõe äärde, viimiseks. Kuid selle teeb väga küsitavaks asjaolu, et endise maakonna nime säilitanud Mõhkküla kui ka Põltsamaa loss asetsevad mõlemad jõe läänekaldal³⁰⁾. Teiseks ei moodustaks ülalpool Põltsamaad enamasti kõvade kallastega ja kohati kergesti üle- ning läbikäidav jõgi enesest ei tea kui kindlat looduslikku piiri. Kolmandaks jääks juhtumil, kui Põltsamaa jõgi oleks kogu ulatuses Järva rajalt kuni suubumiseni Pedja jõkke muiste tõesti maakondade vaheliseks piiriks olnud, arusaamatuks praegune Põltsamaa ja Pilistvere kihelkondade vaheline piir. Seepärast tundub kõige loomulikumana, et Nurmekunde ja Mocha vaheline piir põhjapoolses osas langes oluliselt ühte praeguse kihelkondade vahelise piiriga.

Et aga Põltsamaa (tol ajal arvatavasti üldiselt veel „Mõhu“ „Mecho“ ehk „Mächo“ nime kandev) jõgi vähemalt oma alamal jooksul, umbes Soosaare raba kohalt alates kuni oma suubumiseni Pedjasse, sealt edasi viimane, selle järele Emajõgi ja lõpuks Võrtsjärv ühes neid kõiki ümbritsevate soode, rabade ja heinamaadega Nurmekunde kagusopi piiri moodustasid, selles ei või pea mingit kahtlust olla. On ju praegune Kolga-Jaani kihelkond, Võisiku mõisa ümbruskond maha arvatud, Põltsamaa kihelkonnast — muistsest Mocha maakonnast — kagus täiesti lahutatud Põltsamaa jõe alamjooksuga ja selle taga asetseva laialdase Pidrina sooga. Põltsamaa jõe läänekaldal on suureks lahutavaks looduslikuks tõkkeks Soo-

²⁸⁾ OES-i Ar. 1931, lk. 219 jj.

²⁹⁾ Seda näitavad topograafilised kaardid veel nüüdki, kuid vanasti olid ju liikumisvõimalused ja teed üldiselt palju halvemad. Veel Mellin näiteks märgib oma atlas (kaart nr. 7) Kabalast põhjaloode sihis Reila ja Oisu kaudu Türile viiva praeguse maantee asemel „Knüppel Weg“, s. t. puupakkudest tee läbi soise maastiku.

³⁰⁾ Kohaliku rahva hulgas valitseva arvamuse kohta, nagu oleks Põltsamaa loss alul jõe idakaldal seisnud ja jõgi seal alles hiljemini oma süngi idasisis muutnud, on siin ilma geoloogide abita raske midagi otsustada. (Vt. R. St o k e b y, Ajalooline traditsioon Põltsamaa kihelkonnast, kogutud 1926./27. a. — EKLA-s —, lk. 7.) Igatahes 18. sajandil, nagu ka oletatakse, pole see mitte enam sündinud, sest täpsad rootsi kaardid näitavad lossi juba jõe läänekaldal.

saare raba, kuna ainuke otsene ühendustee Põltsamaale viib vähe kõrgemat, kuid kitsast jõe kallast mööda ja sellegi soisel maastikul kulgeva teega lõikuvad praegu risti Soosaare raba vett ärajuhtiv kanaal ja Võisiku oja³¹⁾. Mitte kuigi hea, kuid siiski looduslikult vähe parem ja laiem ühendus on Kolga-Jaanil Pilistverega, mille külge esimese kihelkonna ala seni nähtavasti kuulus, kuni asustus nii suureks muutus, et võidi luua omaette kihelkond. Varemini oli arvatavasti elanikkude arv selleks liiga hõre ja väike³²⁾. Teise tõendi Nurmekunde ulatumisest kagus nii kaugele, kui tähendatud, leiame Läti Henriku kroonikas³³⁾. Nimelt kasustas Järvasse Kareda küläni tunginud kristlaste sõjavägi 1212. a. jaanuaris kojuminekuks otseteed. See viis neid läbi Mocha, Nurmekunde ja selle järele üle kinnikülmanud Võrtsjärve jää. Säärane teekond vastab täiesti siin tehtud oletusele Nurmekunde ja Mocha vahelise piiri kohta.

Mocha põhjapiir on meil üldiselt juba teada. Pole mingit põhjust arvata, et see oleks läinud teisalt, kui nüüdne Põltsamaa kihelkonna ja Järvamaa vaheline piir, milleks pea viimase kogulatusel on Põltsamaa jõe ülemjooks. See jõgi on siin kohal enamasti aeglase jooksuga, pehmete ja soiste kallastega³⁴⁾ — seega palju kohasem piiriks, kui seda oleks sama jõe keskjooks³⁵⁾.

Mocha loodusliku lõunapiiri leidmiseks piisab vaid paarist pilgust vähegi suuremamõdulisele kaardile. Nimelt piiravad Põltsamaa kihelkonda lõunapoolt laialdased, veel nüüdki pea täiesti läbimatud ning teedeta sood: Pidrina ja Umbuse soo. Soode taga voolavad aga Põltsamaa ja Pedja jõgi oma alamjooksul. Üle Pedja näeme jällegi vaid sood, seekord Vaaramaa sood. Viimane ulatub Suure-Emajõeni ja küllalt lai soodeala jätkub veel lõunapool Emajõegi.

Palju keerulisemaks ja küsitavamaks kui mujal muutub Mocha piiri määramine kagus ja idas vastu sealset muistset Vaiga maakonda ehk nüüdset Kursi ja Laiuse kihelkonda. Enne, kui siin asuda piirjoone lähemale tähistamisele, peame tutvuma, niipalju kui selleks leidub võimalusi, teisel pool piiri asetsenud maakonnaga — Vaigaga.

³¹⁾ E. v. Wahl-Addafer; Die Pahl. Versuch einer geographisch-geologischen Fluss-Studie (Mit einer Kartenskizze), — Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbeleiß und Handel 1907, lk. 403.

³²⁾ Moora, Eestlaste kultuur, lk. 66.

³³⁾ XV. 7. kus sakslaste koduteed kirjeldatakse järgmiselt: „Post triduum revertentes cum omni rapina, villas ac provincias adjacentes incenderunt, Mocham videlicet ac Nurmegundam, et sic tandem ad stagnum, quod Worcegerrewa vocatur, devenerunt, et in glacie euntes, in Lyvoniam cum gaudio redierunt.“

³⁴⁾ Wahl, lk. 403.

³⁵⁾ Vrd. eespool lk. 19.

Kuigi meil Kesk-Eesti idaosas puudub selline kindel lähtekoht, kui seda on Nurmekunde ja kaudselt ka Mocha suhtes muistne Pala, nüüdne Navesti jõgi, pole siiski mingit kahtlust, et muistne Vaiga (ka Waygaks³⁶), Waigeleks³⁷), Wegele'ks³⁸) jne. nimetatud) maakond asetses praegusel Põhja-Tartumaal. Seda näeme jällegi kõige selgemini Läti Henriku kroonikast, kus teda mainitakse kuus korda³⁹), kusjuures vastavate sõja-⁴⁰) ja misjoniretkede⁴¹) kirjeldamisel ta alati osutub, lõunapoolt, Otepääst või Tartust tulles või sinna tagasi minnes, asetsevaks põhjapool Emajõe⁴²). Vaigast edasi minnes jõutakse Viru-⁴³) või Järvamaale⁴⁴). Läänest läbi Nurmekunde ja Mocha idapoole liikudes saabutakse aga, nagu see teisiti olla ei võinudki, Vaigasse⁴⁵).

Põhja-Tartumaale juhatavad meid Vaigat otsima ka mõningad hili-semad andmed. Nii kuuleme 1524. a. piiskopliku haagikohtuniku kõrval Uandis⁴⁶) (Uggn⁴⁷)), s. t. praegusel lõunapool Emajõe asetseval Tartumaal, teist teotsevat veel Vaigas (Waygel⁴⁸)). On loomulik, et see ala või kohturingkond pidi leiduma Põhja-Tartumaal. Ordualal Laiuses mõistis 1549. a. kohut „Laiuse ja Vaiga (Weyell) meeskohtunik“⁴⁹). Samuti nagu siin, mainitakse Laiuset kõrvuti Vaigaga ka 1537. a.⁵⁰). Hiljemini, 1554. a. räägitakse Vaiga (Waygell) mõisast Torma kihelkonnas⁵¹) jne.

Taani Hindamise Raamatu järele koosnes Vaiga, samuti nagu kolm teistki Kesk-Eesti muistset maakonda, ainult ühest endisest eesti kihelkonnast, kuid adramaade arvult oli ta neist kõigist suurem. Tema suurust arvati 1000 adramaale, s. t. niisama palju, kui Mocha ja Nurmekunde kokku. Ka Läti Henriku andmed selle maakonna kohta jätavad sama mulje, eriti kui neid võrrelda vastavate andmetega teiste maakondade kohta. Nurmekunde laastamiseks näiteks ei kulunud hästi tervet päevagi⁵²) ja tema peatumatuks läbimiseks

³⁶) Läti Henr. kr. XXVII, 5.

³⁷) Liv-, est- und Kurländisches Urkundenbuch [=UB] I, 61, 62.

³⁸) UB VI, 3112 a., vrd. ka UB III, 560 a.

³⁹) XV, 7; XIX, 3; XXIV, 1; XXIV, 5; XXVII, 5; XXVIII, 9.

⁴⁰) Läti Henr. kr. XV, 7; XIX, 3.

⁴¹) Seals. XXIV, 5.

⁴²) Seals. XV, 7; XIX, 3; XXIV, 5.

⁴³) Seals. XXIV, 1; XXVII, 5.

⁴⁴) Seals. XV, 7.

⁴⁵) Seals. XXIV, 5.

⁴⁶) Akten und Rezesse der livländischen Ständetage III; Riga 1910, nr. 166, 6.

⁴⁷) Seals.

⁴⁸) Seals.

⁴⁹) Sagadi mõisa kirjakogu (Brieflade, deponeeritud TLA) nr. 63a, 62.

⁵⁰) Livländische Güterurkunden [=GU] II, 700.

⁵¹) Brfl. I, 1410.

⁵²) Läti Henr. kr. XV, 7.

jätkeb üieti ühest hommikust⁵³). Vaiga annab aga ses suhtes tööd kolmeks päevaks⁵⁴).

Peale selle omas Vaiga mitu muinaslinna, mille hulgast Läti Henrik kahte mainib nimepidi⁵⁵). Nurmekunde ja Mocha muinaslinnadest ei tea aga Läti Henriku kroonika midagi. Ka praegune vastav erikirjandus märgib vaid ühe kindla muinaslinna Põltsamaa alal, seega muistses Mochas⁵⁶), Nurmekundes, s. t. nüüdses Pilistveres ja Kolga-Jaanis aga mitte ühtegi⁵⁷). Vaiga oletatavates piirides on seni muinaslinnu avastatud juba ligi kümmekond⁵⁸). Olgugi, et pole kindel, kas nad kõik korruga olid kasustamisel, räägib nii mitme muinaslinna olemasolu muistse Vaiga alal küllaltki selget keelt selle maakonna suurusest ja sealse rahvastiku võrdlemisi rohkest arvust.

Kahju vaid, et seni veel ei ole suudetud kumbagi Läti Henriku poolt mainitud Vaiga muinaslinna — Somelindet ja Riole't — vastuvaidlematult kindlasti identifitseerida kohal avastatud linnamägedega. See annaks meile konkreetseid lähtekohad maakonna keskkoha ja ulatuse määramiseks. Kuigi Läti Henriku kroonika vastav koht oma väljendustelt on ebamäärane⁵⁹), pidi esimene muinaslinn — Somelinde — asetsema ikkagi enam-vähem maakonna südames või vähemalt seal, kuhu kõige loomulikum ning hõlpsam oli koguneda pärast terve maakonna laastamist, Riole oli aga vaigalaste „viimne kants“⁶⁰) enne Virumaa edelapoolseimasse muistsesse kihelkonda (kili-

⁵³) Seals. XXIII, 9.

⁵⁴) Seals. XV, 7.

⁵⁵) XV, 7 mainitakse „castellum Somelinde't“, XXIV, 1 „Riote't“.

⁵⁶) E. Laid, Eesti muinaslinnad, Tartus, 1923, lk. 105. Moora, Eestlaste kultuur, lk. 73, joonis 54, mis Eesti muinaslinnade levimise kaardina märgib ainult kindlasti teada olevad linnad.

⁵⁷) Laid, seals., lk. 104 ja 105, kus Pilistvere kihelkonnas mainitakse vaid 1 linnamägi, kuid seegi on täiesti ebakindel. Kolga-Jaani kihelkonnas aga ei tunta ühtki ebakindlatki muinaslinna, mispärast see kihelkond vastavast topograafilisest ülevaatest on pidanud üldse jääma välja.

⁵⁸) Laid, seals., lk. 91, 96 ja 99 (Laiuse, Palamuse ja Torma kihelkond).

⁵⁹) See on tõlkimisel raskusi valmistanud E. Pabst'ilegi (vt. tema Heinrichs von Lettland Livländische Chronik; Tallinnas, 1867 [=Heinr. v. Lettl.], lk. 159, mk. 42). Gernet'il (Verfassungsgesch. d. B. Dorpat, lk. 16) on aga väga omapärane järeldus Läti Henriku vastavast kohast (XV, 7), kus seisab: „Et ibant in provinciam Tharbiten et transeuntes Matrem aquarum venerunt ad indaginem quam ante christiani destruxerant, et quiescentibus ibi peregrinis, Lyvones et Letti et qui erant velociores de exercitu, processerunt in Waigam, et despoliantes totam provinciam apud castellum Somelinde se congregaverunt. Sequenti die venerunt ad suos in Waiga...“ Siit teeb Gernet järelduse, et Somelinde, tema arvates praegune Vaiatu (saksakeeli Somel) mõis Torma kihelkonnas, ei kuulunud enam Vaigasse, mis aga ei vasta tõele, sest Torma kihelkond oli kahtlemata tervena mainitud maakonna järele.

⁶⁰) Läti Henriku kr. XXIV, 1: „Riote, quod erat extremum castellum eorum.“

gunda) — Pudiviruse („Väike-Virusse“) — praegusesse Väike-Maarjasse jõudmist⁶¹⁾.

Alul võeti Somelinde ja Riote identifitseeringut imelihtsalt. Esimene pidi endastmõistetavalt tähendama Vaiatu (saksakeeli Somel) mõisa ja küla ligidal asetsevat muinaslinna, viimane aga seisma Roela linnamäel⁶²⁾. Kuid need esimesest pilgust väga tõenäolistena paistavad nime sarnasusel põhjenevad otsused osutuvad kohe võimatuks, kui arvestada peale nime veel teisi andmeid. Nimelt pole seni veel keegi suutnud avastada mingisuguseid jälgi Vaiatu muinaslinnast, kuigi kirjalikud teated sellest on pudenenud kohaliku rahva hulka ja antakse nüüd edasi „ajaloolise traditsioonina“⁶³⁾. Riote asetseks aga Virumaa lõunapiirist nii kaugel, et teda lõunapoolt tulles kuidagi ei saaks pidada Vaiga äärmiseks kantsiks.

Viimatimainitud põhjusel on palju rohkem alust Rioteks pidada Ripuka n. n. „Punamäe“ linnamäe⁶⁴⁾. See asetseb veel nüüdki õige Virumaa ligidal⁶⁵⁾, oli aga Läti Henriku päevil piirile veel lähemal, sest siis arvati, nagu nähtub Taani Hindamise Raamatust, praegust Villakvere küla Laiuses Virumaale kuuluvaks. Veel 1643. a. tunnistas üks kohalik vana talupoeg, et endine maakonnapiir läinud külalt lõuna poolt Pedja jõge mööda⁶⁶⁾, mis niiviisi moodustas palju loomulikuma piiri, kui seda on pärastine ning ka praegune piir seal kohal. Nüüd tohiks küll dr. P. Johansen'il⁶⁷⁾ olla täieline õigus rääkida Riote asemel ilma küsimismärgita Ripuka linnamäest, Arvamust, et Riote asus Ripukal, kinnitab veel igivana, juba Läti Henriku ajal tarvitatava tee möödumine Ripuka ligidalt Kärde kaudu Tartust Põhja-Eestisse⁶⁸⁾. Ega's Läti Henrik siin Ripuka juureski oma kõnesoleval misjoniretkel harilikust teest palju kõrvale ei kaldunud.

⁶¹⁾ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft [=Sb. GEG.] 1876, lk. 15. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen in Mittelalter [=Agrarwesen]; Tartu 1925, lk. 7. Sama autori LCD, lk. 182.

⁶²⁾ Pabst, Heinr. v. Lettl., lk. 159, mk. 41. Gernet, Verfassungsgeschichte d. B. Dorpat, lk. 16. Dr. Bertram, Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen; Tartu 1868, lk. 34, 35.

⁶³⁾ Laid, E. muinaslinnad, lk. 99 ja 100 ei tunne Vaiatu linnamäe. Prof. H. Moora lahke teate järele on tal kohal ühe vanema mehe usutlusel õnnestunud kindlaks teha, et jutt end. Vaiatu linnast on rahva sekka pääsenud ühelt Laiuse kiriku laululehelt, kus leidunud ka ajaloolisi teateid. „Ajalooline traditsioon“ Vaiatu linna kohta, millel olnud isegi kivimüürid, leidub EKA-s Tartus, üliõpil. A. Vichmani stipendiaadi-aruandes „Suusõnaline traditsioon Torma Lohusuu ja Avinurme kihelkondadest“, kogutud 1928. a., lk. 7 ja 8.

⁶⁴⁾ Selle linnamäe kohta vt. Laid, E. muinaslinnad, lk. 91.

⁶⁵⁾ Kaardi järele otseteed mõõtes umb. 3 km.

⁶⁶⁾ Johansen, LCD, lk. 179, 668.

⁶⁷⁾ Seals., lk. 51.

⁶⁸⁾ Seals., lk. 244, 248.

Siirdudes Vaiga piiride jälgimisele, võime kõigepealt konstateerida, et need on meie päevini kindlaiks ning muutmatuiks jäänud vaid kahes suunas: idas vastu Peipsi järve ja põhjas vastu Virumaad. Viimase piiri suhtes tuleb teha, võrreldes nüüdsega, vaid üks siinsamas mainitud õiendus. Nimelt kuulus Villakvere küla Laiuses Virumaale ja piir läks seal vähe lõunapoolt Pedja jõge mööda.

Et Vaiga idas tingimata Peipsi järveni ulatus, seda tõendab kõige paremini asjaolu, et orduala, nimelt Üle-Pala foogtkond, millesse praeguselt Kirde-Tartumaalt kuulus vaid muistse Vaiga maakonna pool, ulatus Tormas Mustvee ümbruses samuti Peipsini⁶⁹⁾. Mustvees oli ordul 16. sajandil koguni oma mõis⁷⁰⁾, mis ka hiljemini, Poola ajal, veel kuulus Laiuse lossi alla⁷¹⁾. Ei saa kuidagi nõustuda Arbusov sen-i ajalooliste kaartidega⁷²⁾, kus orduala Laiuses täiesti lahutatud Peipsist Tartu piiskopile kuuluva Sobolitzki maakonnaga ja põhjapoolt Mustveeni ulatuva Rakvere foogtkonnaga. Arvatavasti on säärase maa- ja foogtkondade piiritõmbamise põhjustanud 1910. a. suvel Mustvee jõest leitud Tartu piiskopkonna märkidega piirikivi⁷³⁾. Kuid on täiesti absurdne ja kõnesoleva nimeka uurija poolt päris ootamatu menetlus, heita ühe nähtavasti juhuslikult leitud kohta sattunud piirikivi pärast kõik teised kindlad ürikuised tõendid korruga kõlbmatuina üle parda.

Siirdudes Vaiga kagupiiri määramisele, ei pörka meie alul väga suurte võitmatute raskuste vastu. Leidub andmeid, kuigi väga nappe, et praegune Kodavere kihelkond moodustas muiste väikese omaette maakonna Sobolitzki, mis esineb 13. sajandil Tartu piiskopkonna maadejagamise ja kinnitamise ürikuis⁷⁴⁾.

Et Kodavere muiste võis moodustada maakonna, selle poolt räägib kõigepealt kihelkonna eraldatud asend. Põhjast, loodest ja osalt läänestki piiravad teda jõed, esiteks Omedu ja siis

⁶⁹⁾ GU I, 261, 437, 504, 616. II Zus. zu I 261, 504 (lk. 912), 616.

⁷⁰⁾ P. Johansen, Ein Verzeichnis der Ordensbeamten und Diener im Gebiete Fellin vom Jahre 1554, — Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Bd. IX (1926—29); Pärnu, 1930, lk. 132. Seal on mainitud: „Corth Lebner, lantknecht tho Mostuet“.

⁷¹⁾ Inflanthy, lk. 123: „folwark Mostfersth“.

⁷²⁾ Mis lisatud „Baltische Landeskundele“ (vt. OES-i Ar. 1931, lk. 213, mk. 46) ja „Grundriss-i“ 4-ndale väljaandele.

⁷³⁾ N. Busch, Inschrift eines Grenzsteines aus dem Fluss Tschernaja Retschka, — Sb. Riga 1910, lk. 137. Selle teate juurde on mind lahkesti juhatanud dr. P. Johansen, kellelt on pärit ka arvamus, et Arbusow kõnesolevad piirid just selle piirikivi mõjul tõmmanud. Assistent K. Valdmann'i sõbraliku teate järele leidub kivi gipsist koopia Tartus Ülikooli Usuteaduse Arheoloogilises Kabinetis ja prof. O. Sild kavatseb selle kohta lähemal ajal avaldada „Usuteaduslises Ajakirjas“ uurimuse.

⁷⁴⁾ UB I, 61—64, 68, 102; VI, 2719. Gernet, Verfassungsgeschichte d. B. Dorpat, lk. 14, 15.

selle parempoolne, alul lõuna—põhja, pärastpoole edela—kirde sihis voolav Kääpa lisajõgi. Lõunas on Koosa ja selle taga Suur-Ema-jõgi. Jõgede kaldail leidub pea kõikjal soiseid heinamaid, mis kohati, eriti lõunas muutuvad laialdasteks suurniitudeks. Idas on piiriks Peipsi, läänes vastu Maarja-Magdaleena kihelkonda peale mainitud Kääpa jõe aga enamasti suured metsad ja sood ⁷⁵). Seega on kihelkond ümbrusest pea täielikult isoleeritud ja oma ette maakonnaks just nagu loodud.

Kodavere sobis Sobolitzile väga hästi asendiks ka selle tõttu, et viimane võis olla ainult väike, arvatavasti vaid ühe muistse kihelkonna (kiligunda) suurune ääremaakond. Oleks ta olnud suurem või asetsenud kusagil läänepool suuremate liiklemisteede läheduses, siis oleks Läti Henrik seda maakonda oma kroonikas tingimata maininud. — Tõepoolest, Tartu piiskopkonna läänepoolses osas poleks leidunud Sobolitzile enam ruumigi, Peipsi ääres Kodaveres seda siiski veel oli. Seal võis aga nii eraldatud väike maakond kroonikule vaevalt silma puutuda. Nähtavasti on talle isegi suur Peipsi järv jäänud täiesti tundmatuks. Igatahes kroonikas ei kuule meie sellest vähimatki. Võrtsjärve mainitakse aga korduvalt ⁷⁶), samuti mitut teist vähemat järve ⁷⁷).

Kuid omame Sobolitz'i maakonna oletatud suuruse ja asendi kohta veel teisigi kaudseid andmeid ja viipeid. 1342. a. mainitakse Sobelis'e-nimelist kihelkonnakirikut Tartu piiskopkonnas ⁷⁸). Järelikult pidi sellal juba olema ka samanimeline kihelkond. Otsustades nime järele, pidi see kiriklik kihelkond enamvähem kattuma endise Sobolitz'i maakonnaga, nii nagu oli lugu Nurmekunde ja Mocha kihelkonnaga 1234. a. ⁷⁹). Kui muistse maakonna Sobolitz'i ja kirikliku kihelkonna Sobelise asendina veel arvestada praegust Kodaveret, siis pidi nende piiride kokkulangemine looduslikel põhjusil olema täielik. Vaevalt võidi ümbruskonnast looduslike vahedega nii selgesti eraldatud ⁸⁰) endisest maakonnast kirikliku kihelkonnajao-

⁷⁵) Kodavere kihelkonna piirid on kirjeldatud koguteose „Tartumaa“, Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Eesti I, Tartus 1925 lk. 174 jj.) ja sellele lisatud kihelkonna kaardi järele.

⁷⁶) XV, 7: „Worcegerwe“; XXIV, 5: „Wordegewerwe“; XXIX, 3: „Worcegerwe“.

⁷⁷) Näiteks praegust Burtneki, sellal Astijärve (XII, 6), Raste- ehk Rastigerwe (XX, 7; XXVIII, 5, praegune Kaagjärv Valgamaal Karulas („Valgamaa“. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti V, Tartus 1932, lk. 116, 369, 385), Sadegerwe (XXIV, 1, praegune Saadjärv) j. t.

⁷⁸) A. Motzki, Livonica aus den Supplikenregistern von Avignon (1342—1366). Mitteilungen aus der livländischen Geschichte hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, köide XXI; Riga 1911—1928, lk. 112, nr. 3.

⁷⁹) Vt. eespool lk. 29.

⁸⁰) Vt. tsiteeritule lisaks veel „Tartumaa“, lk. 267 jj., kus kirjeldatakse suuri metsi Maarja-Magdaleena idapiiril vastu Kodavere kihelkonda.

tuse maksmapanekul maavallutuse järel viia mainimisväärseid osi teiste — naaberkihelkondade — alla. Endise väikese maakonna esialgset jaotamist kaheks kihelkonnaks võib aga veel vähem oletada. On see ju üheainsa kihelkonnana püsinud tänaseni. Esimesed kihelkonnad olid aga praegustest enamasti palju suuremad ja tulid hiljemini jagamisele. Ümberpööratud nähtust ei saa konstateerida vististi kusagil.

Vene kroonikate (letopisj'ide) teatel jälitanud vürst Aleksander Nevski tuntud jäälahingu järele 5. aprillil 1242. a. Peipsil kusagil Mehikoorma või Varnja küla lähedal löödud sakslasi ja eestlasi jääd mööda 7 versta — kuni „Subolitsi kaldani“ („do Subolitsškago berega“⁸¹⁾), Arvestades Pihkvast tulevate venelaste kallaletungi ning sakslaste ja eestlaste taandumissuuna, peame „Subolitsi kallast“ otsima praeguses Kodavere kihelkonnas, kõige tõenäolisemalt kusagil nüüdse Alatskivi mõisa alal⁸²⁾.

Mainitud mõisa juurde juhatavad meid ka valdusõiguslikud kaalu- lused. 16. sajandi keskpaiku oli see mõis Tõnnis Wrangeli omanduseks. On teada, et oma isalt — Tartu piiskopkonna nõunikult (Stiftsrath) — Johann Wrangelilt võis viimane pärandada aga ainult Soblitz'i nimelise mõisa, kuna teised mõisad isa pärandas teistele vendadele⁸³⁾. — Siit järeldus, et Alatskivi mõis kandis varemini Soblitz'i nime, mis silmanähtavalt sama kui muistse Sobolitz'i maakonna omagi.

Veel vanemal ajal on mõis arvatavasti kuulunud teisele sugukonnale, kes sellelt näib olevat pärinud oma nimegi. Igatahes juba 1430. a. mainitakse Tartu piiskopkonna vasalli Godeke Sobelitz'i, kellele oli enne kuulunud 2 adramaad Otepää kihelkonnas⁸⁴⁾. Nime pidi see vasall niiviisi olema saanud juba varemini. Kõiki toodud killukesi ja rõhutatud asjaolusid arvesse võttes, pole meil mingit põhjust paigutada muistset Sobolitz'i maakonda mujale kui Peipsi äärde praegusesse Kodavere kihelkonda.

⁸¹⁾ Polnoe sobranie russkih letopisei, izdannoe po vōsotšaišemu pove- leniju Arheografitšeskoju kommissieju, tom III, S.-Peterburg 1841. I Novgorodskaja letopisj, lk. 54: „i gonjätše biša ih na 7 verst po ledu, do Subolitsškago berega“, kuna lahingukoht eespool (lk. 53) on märgitud nii: „postaviša polk na Tšjudskom ozere na Uzmeni u Voroneja kameni“. Esimene nimi tähendab praegust Mehikoormat, mida veel 17. sa- jandil Ismene'ks hüüti (R. Kenkman, Rápina kihelkonna ajalugu kogu- teoses „Võrumaa“. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, Eesti II, Tartus 1926, lk. 340), teine nähtavasti Varnja küla Kodaveres Peipsi ääres. Ka IV Novgorodi kroonika (IV Novgorodsk. letopisj. Pol- noe sobranie russk. let. IV. S.-Peterburg 1848. IV i V Novgorodskija i pskovskija letopisi, lk. 37, kus seisab: „do Sobolitskogo berega“; sealsamas I Pskovskaja letopisj, lk. 179: „do Sobolitskogo berega“.

⁸²⁾ Gernet, Verfassungsgeschichte d. B. Dorpat, lk. 14 ja 15.

⁸³⁾ Sealsamas.

⁸⁴⁾ GU I, 257.

Nüüd lõpuks oleme jõudnud Vaiga lõuna- ja läänepiiri ning ühes viimasega ka Mocha ida- ja kagupiiri määramisküsimuseni. Selle lahendamist raskendavad ja teevad keeruliseks kaks peamomenti. Esiteks puuduvad lõunas kui ka läänes praegu kohati endise Vaiga maakonna oletataval piiril suuremad looduslikud asustamata vahed ja tõkked, mis laseksid selgemini tähistada ja jälgida muistset piirihoont. Kõige pahem on lugu ses suhtes suuremate, arvatavasti igivanade maanteed: Tartu—Narva, Tartu—Tallinna ja Tartu—Põltsamaa tee ümbruskonnaga. Siin ei leidu põhja—lõuna ja ida—lääne suunas asustatud alas pea mingisuguseid tunduvamaid lünki, umbes nii, nagu nägime seda Mocha ja Nurmekunde või nüüdse Põltsamaa ja Pilistvere kihelkonna vahelisel piiril. Et selles veenduda, jätkub juba Rücker'i kaardi (I lehe) silmitsemisest, suurema-mõõdulistest topograafilistest kaartidest rääkimata.

Teiseks, ei saa ükski endise Vaiga ala praegune kihelkond, isegi vanimad neist, omada piire, millede kohta oleksime õigustatud juba ette oletama, et nad pikemal ulatusel peaksid kokku langema muistse Vaiga maa- ning kihelkonna piiriga. Mäletatavasti⁸⁵⁾ moodustas Vaiga maakond üheainsa 1000 adramaa suuruse muistse eesti kihelkonna. Maajagamisel ordu ja Tartu piiskopi vahel 1224. a. rebiti see muistne maa- ning ühtlasi ka kihelkondlik tervik pooleks⁸⁶⁾. Endastmõistetavalt asutati kohe selle järele Vaigasse kummagi maahärra ossa vähemalt üks, tõenäolisemalt aga kohe korraga isegi mitu kiriklikku kihelkonda⁸⁷⁾.

Vanimaid kiriklikke kihelkondi Vaiga piiskopipoolel oli kahtlemata Palamuse, mille vaimulikku — plebaani Theodoricus de Paldessen'i — mainitakse, nagu kuulsime⁸⁸⁾, esmakordselt juba 1234. a., asutatud oli kihelkond aga tingimata kohe maajagamise järele 1224. a. Aastal 1380 räägitakse Palamuse külge kuuluva „Uue kiriku“, a. 1443 aga juba samanimelisest omaette iseseisvast kihelkonnast

⁸⁵⁾ Vt. eespool lk. 28.

⁸⁶⁾ UB I, 61—63. Läti Henr. kr. XXVIII, 9.

⁸⁷⁾ Kirikute asutamisest, preestrite ametisse panekust nii Tartu piiskopi kui ka ordu poolt teatab Läti Henrik XXVIII, 8: „Sacerdotes quouque idem episcopus secum vocavit in Ugauniam et eis ecclesias in beneficio donavit, et eos annona et agris sufficienter dotavit.“ Sama kuuleme ka ordu kohta (XXVIII, 9): „Et sacerdotes in ecclesiis locantes, redditus eis tam in annona quam in agris sufficientes adsignabant, et decimam ab Estonibus recipiebant.“ Et kroonik seejuures vaid Ugandist ja Sakalast räägib, see ei tähenda sugugi, et sama ei maksaks ka teiste vähemate maakondade kohta. Peamaakondade nimetust nii piiskopi- kui ka orduala tähistamiseks tarvitab kroonik vaid väljenduse lühendamiseks. Mis puutub eriti Vaiga piiskopiossa, siis öeldakse kohe, et see antakse Ugandile lisaks: „Sed et Waygam dividentes, medietatem ad Ugauniam attribuerunt.“ (Vrd. ka Johansen, LCD, lk. 104.)

⁸⁸⁾ Vt. eespool lk. 29.

(„kerspel to der Nyenkerken“)⁸⁹⁾. On teada, et keskajal kandis „Uue kiriku“ kihelkonna nime pärastine ning praegune Maarja-Magdaleena kihelkond⁹⁰⁾. Üheaegselt ja samas ürikus viimasega mainitakse 1443. a. esmakordselt ka läänepoolset naaberkihelkonda Äksit („kerspel to Ekas“).

Vaiga ordupoole kihelkondadest esinevad vanimatena nüüdne Laiuse ja Torma. Neid mõlemaid nimetatakse esmakordselt a. 1319, — sellal endiste nimedega „Wemela“ ja „Capescever“⁹¹⁾. Loodud olid nad aga arvatavasti mõlemad kohe pärast maajagamist. Veel kuulus Vaiga orduossa üks kihelkond, kuigi arvatavasti mitte enam nii täielikult kui Laiuse ja Torma; See kolmas kihelkond ordupoolel oli praegune Kursi, mida „Lemstevere kihelkonnana“ („dat kerspel to Lemstevere“) mainitakse ka juba õige varakult, nimelt 1411. a.⁹²⁾. Ta asutamine võis aga sündida palju varemini.

Veendunud eelneva põhjal, et muistne Vaiga maa- ning kihelkond jaotati juba vööra võimu alul keskajal mitte ainult kahe maa-härra, vaid varsti ka vähemalt 6 eri kihelkonna vahel, võime nüüd senisest veel julgemini väita, et säärasest endastmõistetavast praeguste kihelkonnapiiride arvestamisest, nagu nägime seda Nurme-kunde, Mocha ja Sobolitz'i asendi määramisel, ei või Vaiga piiride avastamisel juttugi olla.

Kuid võidakse vastata, et öeldu maksab vaid kõnesolevate kihelkondade omavaheliste sisepiiride kohta, kuna nende välispiirid, s. t. piirid vastu teisi kihelkondi ja muistseid maakondi kogusummas just annavadki muistse Vaiga piiri. Küsimust selgitavate teadete nappusest Läti Henriku kroonikas, samuti ürikuliste andmete ja looduslike nõi öelda „piiritähiste“ vähesusest maastikul hoolimata, võime alamal siiski näidata, et Vaiga lõuna- ja läänepiiri suhtes ei saa a priori usaldada ka praeguste kihelkondade välispiire.

Võtame ses suhtes ligemale vaatlusele esiteks Vaiga võimaliku lõunapiiri. Siin tuleb tegemist teha praeguse Maarja-Magdaleena kihelkonna lõunapiiriga ja muistse Jogentagania maakonna põhjapiiriga, kuna Vaiga kagupiir vastu nüüdset Koda-

⁸⁹⁾ Gernet, Verfassungsgeschichte d. B. Dorpat, lk. 17 ja 18.

⁹⁰⁾ GU I, lk. 667.

⁹¹⁾ Hildebrand, Livonica, nr. 48 (lk. 65). J. Köpp, Laiuse kihelkonna vanemast ajaloo, — „Ajalooline Ajakiri“ 1923, lk. 128, 123.

⁹²⁾ GU I, 181, II, lk. 911 Zus. zu I, 181. Et siin tsiteeritud maadevahetuse ürikus Lemstevere all tõesti tuleb mõista pärastist Kursi kihelkonda, seda näitab kõige paremini B. Grefenthali Chronicon Livoniae, — Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. V; Riga—Leipzig 1847, lk. 29 ja 30 toodud ürik 22. maist 1426. a., kus loendatakse vahetatud külad. Nende hulgas kohtame juba pea kõiki praeguse Kursi kihelkonna tähtsaid küli.

vere kihelkonda, muistset Sobolitzzi maakonda eespool juba piisavalt on käsitlust leidnud ja tohiks nüüd olla küllaltki selge.

Mis puutub Jogentaganiasse, siis see muistne maakond esineb nimeliselt vaid üksainus kord, — ja seda Läti Henriku kroonikas⁹³). Teised kroonikad ja senituntud ürikulised allikad ei maini teda üldse mitte. Kuid Läti Henrikki jätab vähemalt neljal korral varemini⁹⁴), millal kirjeldatavad sõja- ja misjoniretked ilma ühegi kahtluseta pidid puudutama ka Jogentaganiat, selle maakonna nime kas hoopis mainimata, või hüüab teda lihtsalt: „illa provincia“⁹⁵) ehk deskriptiivselt, tõlgendavalt „terra illa que erat trans flumen“⁹⁶), Alles oma viimasel suuremal misjoniretkel siia 1220. a., arvatavasti sügisel⁹⁷), austab ta ristitavat maakonda ka selle pärisnime mainimisega⁹⁸).

Et Jogentagania maakonda üldiselt ei peetud mainimisväärseks ja et ta nimi on meieini säilinud vaid Läti Henriku poolt tehtud juhusliku⁹⁹) erandi tõttu, sellest tohiks olla vaid üks järeldus: Jogentagania ehk, nagu see praeguses eesti keeles peaks kõlama, „Jõetaguse“ oli ainult tähtsusetu allmaakond, arvatavasti kõigest ühe muistse eesti kihelkonna (kiligunda) suurune, umbes nii nagu seda oli Läti Henriku poolt mittemainitud Alempois¹⁰⁰) ja arvatavasti ka Sobolitz. Võib ju märgata, et Läti Henrik suurematesse maakondadesse kuuluvaid muistseid eesti kihelkondi mainib nimeliselt väga harva. Nime järele otsustades pidi aga põhjapool Emajõe asetsev Jogentagania poliitiliselt alluma suuremale Ugandi maakonnale lõunapool Emajõe¹⁰¹). Suurele maakonnale Ugandile oli väga oluline, hoida tähtsat liiklemisteed — Suurt Emajõe — täiesti oma valduses ja kontrolli all. Nii oli väga loomulik, et ta vähema maakonna Vaiga jõest Jogentagania abil eemale tõrjus. Üldse läks muiste piirjoon (nii palju kui sellest rääkida võib) vististi õige harva otse jõesängi mööda, sest peale soodsate liiklemisvõimaluste olid jõed ka küllalt ihaldatavateks kalastamispaikadeks.

⁹³) XXIV, 5.

⁹⁴) XV, 7 (siin 2 korda); XIX, 3; XXIV, 1.

⁹⁵) XV, 7: „Nam de tota illa provincia ibi confugerant“...

⁹⁶) XIX, 3: „et transeuntes Matrem aquarum et usque ad Waigam pervenerunt, et non minus terram illam, que erat trans flumen, depredantes et villas incendentes...“

⁹⁷) OES-i Ar. 1931, lk. 220.

⁹⁸) XXIV, 5: „et cum Waiga iam aute fuerit baptizata, redierunt ad provinciam, que Jogentagania vocatur.“

⁹⁹) Et tegemist on vaid juhusliku erandiga, seda tõendab asjaolu, et arvatavasti sama aasta kevadel (XXIV, 1) sooritatud palju suurema misjoniretke puhul kroonik maakonna nimeliselt mainimata jätab.

¹⁰⁰) Vt. edaspidi.

¹⁰¹) Gernet, Verfassungsgeschichte d. B. Dorpat, lk. 12 jj.; Moora, Eestlaste kultuur, lk. 66.

Jogentaganiasse kuulus arvatavasti kogu praeguse Tartu-Maarja kihelkonna põhjapool Emajõe asetsev suurem osa, mis moodustas nii öelda maakonna tuuma. Kuid vähemalt Tartu—Tallinna ja Tartu—Narva maantee ümbruses ulatus maakond kaugemale põhjapoole otse praeguse Äksi ja Maarja-Magdaleena kihelkonna südamesse, Äksis vahest isegi veel sügavamale põhjapoole. See ilmneb vastuvaidlematult Läti Henriku poolt isiklikult sooritatud kahe misjoniretke kirjeldusest oma kroonikas¹⁰²⁾. Nimelt mainitakse seal peale praeguses Tartu-Maarja kihelkonnas asetsevate külade Lohkva (Lovecotte)¹⁰³⁾ ja Vasula (Wasala)¹⁰⁴⁾ veel Wetpole^{t104)}, Saadjärve (Sadegerwe)¹⁰³⁾ ja Igaveret (Jgeteveri)¹⁰⁴⁾. Wetpole asend pole teada¹⁰⁵⁾. Saadjärve kaldal seisab aga praegu Äksi kihelkonna keskus — kirik. Igavere asetseb samuti sügaval Maarja-Magdaleena kihelkonnas, lugedes selle lõunatipust.

Kuid egas Saadjärve juures veel Jogentaganial lõpp polnudki. Sinna kutsusid lõunast põhja suunduv Läti Henrik ja ta soomlasest kaasmisjonär Petrus Kaikkivalta umbes 300 inimest ja ristisid nad¹⁰⁶⁾. Samuti toimisid misjonärid pärast ringi käies teisteski külates ja jõudsid alles siis Vaigasse¹⁰⁷⁾. Igatahes refereeritud kohast kroonikas jääb kindel mulje, et pärast Saadjärvelt lahkumist ja enne Vaigasse saabumist misjonärid veel teatud tüki maad maha käisid. See õigustab meid, arvestades misjoniretke üldsuuna, otsima Jogentagania põhjapiiri Saadjärvest veel kaugemal. Kahju ainult, et selle kohta enam mingisuguseid lähemaid andmeid ei leidu. Täiesti kindel aga on, et vähemalt kuni Saadjärve ja Igavere jooneni kuulusid praeguse Äksi ja Maarja-Magdaleena kihelkonna lõunaosad muistsesse Jogentagania maakonda. Seega tohiks nüüd olla lõplikult päevselge, et Vaiga maakonna lõuna- ja Jogentagania põhjapiiri määramisel ei saa enam kuidagi arvestada praeguste kihelkonnapiiridega, mis võrreldes endise maakonnapiiriga on nihkunud hoopis lõunapoole.

(Lõpp järgneb.)

R. Kenkman.

¹⁰²⁾ XXIV, 1 ja 5.

¹⁰³⁾ XXIV, 1.

¹⁰⁴⁾ XXIV, 5.

¹⁰⁵⁾ Vii seda nime seosesse Vedu (saksakeeli Fehtenhof) mõisaga, nagu seda seni nii sagedasti tehtud (P a b s t, Chron. Heinr. v. Lettl., lk. 284, mk. 33, Arndt, W., Heinrici Chronicon Lyvoniae. Ex Monumentis Germaniae Historicis recudi fecit G. H. Pertz; Hannoverae 1874, lk. 171, mk. 11 jne. jne.), oleks täiesti absurdne, sest mõis on kindlasti oma nime saanud Fehte ehk Vethen'ite soolt, kes alles 16. sajandil oli mõisa omanikuks ja omakord pärinud nime Tallinna lähedaselt Väolt (saksakeeli Feht, Fäht), vt. Stryk, I, lk. 60. Fehten'ite päritolu kohta Väost olen saanud teateid dr. Johansen'ilt.

¹⁰⁶⁾ OES-i Ar. 1931, lk. 227.

¹⁰⁷⁾ XXIV, 1: „processerunt in Sadegerwe, convocatisque populis ibidem circiter trecentos baptizaverunt. Et post hec ad alias villas circumventes similiter faciebant. Et venerunt in Waigam...“

Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooni- protokolle aastaist 1519—1522.

Liivimaa katoliiklikkude prelaatide tegevust reformatsiooni-eelsetel aastakümnetel iseloomustab üldine püüd — tuua parandusi ja tervendust pehastunud kirikuellu. Kõige tugevamalt kajastusid need püüded Saare-Lääne piiskopkonnas. 16. sajandi alul taotlesid siin piiskopp Johannes Orgas'e üritused selliseid sihte.

Orgas'e tegevuse kaudu avaneb meile kurb pilt tookordsest kirikuelust. Kristluse rahvasse kandjad — vaimulikud ei seisnud oma kutsele vastaval kõlblal tasemel, olid joomarid, pidasid sohinäisi, hoolimata sõlibaadist, andusid õnnemängudele, olid liiakasuvõtjad, tegid kristliku armuõpetuse kuulutamise olenevaks abiotsija maksuvõimest jne. Sõltuvalt vaimulikkude kutselisest kõlbmatusest elas talurahvas veel kõikjal täielises paganluses ega tundnud kristliku õpetuse aluseid — usutunnistust, meieisa palvet ja 10 käsku. Viimase kohta öelnud talupojad, et nad pole ealeski kuulnud, mis või millised need on. Sellised olid olud ajal, mil kristlik kirik lähenes eestlaste kristianiseerimise 300. juubelile!

1505. a. antud sinodaalstatuutide ja teiste määrustega püüdis Orgas tõsta vaimulikkude kutselist taset ja oheldada nende kõlvatuid eluviise, et siis preestrite abil sisendada ja kasvatada talurahvasse sügavamat ja teadlikumat usutunnet. Vaimulikelt nõuti nende kutsele vastavaid eluviise. Maavaimulikele keelati kiriklikkude talituste olenevaks tegemine koguduseliikme maksuvõlgadest ja neilt nõuti eesti keele oskamist. Edasi pani Orgas maavaimulikele kohustuse õpetada talurahvale igal pühapäeval usutunnistust, 10 käsku jne. eesti keeles, et rahvas ka aru saaks, mida talle jutlustatakse.

Nähtavasti oli Orgas'e reformipüüdeil ainult vähe tegelikke tulemusi, sest Johannes Kyvel, Orgas'e järglane Saare-Lääne piiskopitoolil, alustas oma reforme taotlevat tegevust võitlusega samade pahede vastu. Korduvalt manitseb ta kõiki vaimulikke täitma korralikumalt teenistuskohustusi. Rahva kõlbluse tõstmise huvides keelab ta kõik piiskopi poolt kinnitamata vennastised ja gildid, mis arendavat ainult joomahimu. 1518. a. on ta sunnitud põlu ähvardusel uuendada Orgas'e korraldust, mis keelas maavaimulikke sidumast kirikutalituse täitmist või täitmata jätmist koguduseliikme maksuvõlgadega. Samal aastal nõuab ta preestriteilt jutluse pidamist kirikus kõigil kirikupühadel, ähvardades korralduse mittetäitjaid ametist tagandamisega¹⁾.

¹⁾ Kõige eelneva kohta annab põhjaliku käsitluse L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland; Leipzig 1921, lk. 119 jj.

Et õppida tundma kiriku- ja usuelu tegelikku olukorda, alustas ta 1519. a. piiskopkonna maakoguduste üldist visitatsiooni. Arvatavasti samal aastal antud visitatsioonikord²⁾ määras kindlaks visitatsiooni teostamisviisi. Selle kohaselt pidid kihelkonna kõigist küladest vanemad, kümnikud või mõned teised usaldusväärsed talupojad tulema kokku kiriku juurde. Siin selgitas ristikujuga varustatud eksaminaator notari ja kohaliku preestri juuresolekul kokkutulnuile visitatsiooni pidamise ja piiskopi kohale tuleku põhjused. Selgituses öeldi, et piiskopp on tulnud selleks, et saada teateid, kas koguduses leidub pahesid, mis vajavad parandamist. Selle järele pidid koosolijad ristikuju ees töötama, et nad annavad neile esitatud küsimusile vastuseid avameelselt, puhtsüdamliselt ja mitte kättemaksuhimust, ja et nad kõnelevad ainult seda, mida nad ise kindlasti teavad. Antud vastused ja seletused pidi kohal viibiv notar protokollima.

Järgnevad küsimused haaravad väga mitmesuguseid elunähteid. Pearõhk langeb siiski küsimusile, millistega püütakse hankida teateid talurahva usulise ja kõlbla elu kohta. Siin püütakse saada teada, millised on rahva teadmised ristiusus ja kas koguduseliikmed pühitsevad kristlikul viisil pühapäeva, kas nad käivad korralikult pihil ja armulaual, kas preester täidab korralikult oma teenistuskohuseid, või leidub ta tegevuses midagi, mille eest piiskopp teda karistama peaks, nagu lohakus messilugemisel, talurahvalt ülemääraste andamite nõudmine jne. Edasi järgnevad küsimused, mille ülesandeks selgitada, palju leidub koguduses veel paganluse jäänuseid ja nimelt, kas on kihelkonnas inimesi, kes austavad hiisi, puid ja kive või koguni äikest, viimase auks joovad ja selle kaudu vihma ning viljarikast aastat loodavad saavutada. Äikese austamine näikse olevat kõige enam kardetud, sest küsimusile on lisatud ka selle pahe vastu võitlemiseks juhised. Eksaminaator peab seletama, et äikese austajad väärivad ketseritena põletamist, ja äikese austamise mõttetus tuleb rahvale selgeks teha küsimusega — miks austavad nad ainult äikest, seepärast et ta vihma toob, ja mitte tuult, mis samuti toob vihma?! Veel püütakse teada saada, kas koguduses tuleb ette naisteröövimisi, abielurikkumisi jne. ja kas siin leidub nõidu, lausujaid jne., kellelt rahvas haiguste ja hädade puhul abi otsib. Teiste küsimustega päritakse, kas talupoegadel on midagi kaevata ametnikkude, vasallide jt. omavoli ja vägivalla üle, kas ametnikud on õigusemõistmisel erapooletud kõigi suhtes, kas nad ei talita mitte vastu vanu tavu jne., kas kihelkonnas ei leidu lubamatuid kõrtse, mida peavad ametnikud, vasallid või preester jne. Lõpuks pidi koguduse preester isiklikult andma seletusi oma kogu-

²⁾ Akten u. Rezesse der livländischen Ständetage. Bd. III. herausgegeben v. L. Arbusow; Riga 1910, nr. 93.

duseliikmete elu kohta. Viimaks nõuti preestrilt, et ta koos talupoegadega annaks seletusi kirikuvaranduste ja vöormundrite tegevuse kohta, kuna viimased pidid esitama aruande nende varanduste kasutamise ja valitsemise kohta.

Niisuguste põhimõtete alusel 1519. a. kevadel alustatud visitatsiooni teostamine nõudis mitu aastat. Säilinud visitatsiooniprotokollid jagunevad aastaile 1519—1522. Kas viimane neist, s. o. 21. IX 1522. a. dateeritud protokoll visitatsiooni lõppu märgitseb, pole teada. Säilinud protokollist on varaseim 23. mail 1519. a. piiskopliku notari Marcus Tirbachi poolt koostatud aruanne ja loetelu Jämaja kirikus leiduvate jumalateenistuseks vajalikkude ja seda ehtivate esemete ja aarete ning sama kiriku teiste varanduste kohta. Sellele protokollile järgnevad samalaadilised järgnevatel päevadel koostatud aruanded Anseküla, Kärla ja Püha kirikute kohta.

Arvatavasti visiteeris samal ajal mandril viibiv piiskopp isiklikult Läänemaa kihelkondi, kuid sellest tegevusest pole säilinud protokolle. 1520. a. augustil sundis mandril puhkenud katk pagema piiskopi Saaremaale ja katkestama oletatava visitatsiooni Läänemaal, kuid veel sama aasta sügisel teatas Kyvel peapiiskopile, et tal on kindel kavatsus viia alustatud visitatsioon lõpule. Nähtavasti oli Kyvel'il võimalus mandri kihelkondade visiteerimist uuesti alustada juba järgmisel, s. o. 1521. a. Nimetatud aasta 22. septembril visiteeris ta Märjamaa kihelkonda; mandri kihelkondade kohta omame protokollid ainult selle kihelkonna visitatsioonist. 1522. aastast on säilinud visitatsiooniprotokollid Keina, Pühalepa, Anseküla, Kihelkonna ordu- ja piiskopiosa, Kärla, Kaarma ja Valjala kohta. Üldse on säilinud ainult 13 visitatsiooniprotokollid, millistest mõned, nagu juba öeldud, annavad ülevaate ainult kiriku varanduslikust olukorrast.

Visitatsiooniprotokollide sisul peatudes, märgime ainult lühidalt esinevaid pahesid. Talurahva teadmised ristiusu põhiõpetuste, usutunnistuse ja meieisapalve alal olid nõrgad, paiguti tunti ainult üht neist, sageli aga ei kummatki. Dekaloogi oskuse suhtes pole protokollis üldse andmeid. Samuti näeme pihilkäimise kohustuse mittetäitmist, kuigi see esineval juhul on olemas rohkem preestrist kui talupoegadest. Suures enamuses elab rahvas kõikjal veel täielises paganluses. Pea kõigis kihelkondades esineb metsikuid abielusid, abielurikkumisi, oma naise mahajätmisi ja teiste naistega pagemisi ning naiste vahetamisi, eriti pahad näikse olevat olud aga Märjamaal, kus naiste ja neidude röövimised ja vägistamised näikse olevat päris igapäevased nähtused. Waddemoise külas elavat enamikus kõik talupojad mittekiriklikus abielus. Samuti on levinud mitmesugused teised pahed ja vägivallateod, nagu vanemate halb kohtlemine, tapmised, verine kättemaks jne. Ka leidub kihelkon-

dades tarku, nõidu ja lausujaid, kes arstivad loomi ja inimesi. Küsimuslehel esinenud teiste paganluse jäänete — pühade hiite, kivide, puude ja äikese austajate ja austamise kohta pole protokolles teateid.

Vähem, kui oodata võis, kaebavad talupojad vaimulikkude üle. Kõik kihelkonnad, milliste kohta omame visitatsiooniprotokolle, on üldiselt rahul ja tänavad oma vaimulikke saadud õpetuste eest. Ainult Kaarma talupojad kaebavad, et nende preester Johannes Holste polevat mitte vaimulik, vaid häbemata kaubitseja ja sahkerdaja. Kaubitsemise huvides reisivat Holste sageli teistesse kohtadesse, jättes koguduse täiesti hingekarjaseta. Möödunud, s. o. 1521. a. viibinud Holstre järjesti 9 nädalat Preisis, ega pole muretsenud endale asetäitjat, seetõttu seisnud kõik kiriklikud talitused. Selle äraoleku ajal seisnud kirikuõuel lahtiselt 7 puusärki laipadega matmata, lõpuks haisunud need nii jäledalt, et keegi polevat julgenud läheneda kirikule. Viimast olevat näinud pealt ka Maasilinna komtuur Plate. Johannes Holste patud ei piirdu ainult tema kaubitsemiskirega. Ta nõudvat, vaatamata 1518. a. antud keelule, igasuguste kiriklikkude talituste täitmise eest suuri makse ja nende mittesaa-misel jätvat need talitused hoopis täitmata. Nõuetavad maksud olevat pealegi kohutavalt suured, matmise eest nõudvat ta näiteks ühe veise või hobuse jne. Ta häbematus minevat aga kaugemalegi, nimelt andnud keegi Hint Tilickens Udeverest preestri-leh-ma, mille eest preester pidanud matma ühe surnu. Nüüd uppunud aga preestri-leh- juba üleantud lehm ja preester pole enim tulnud laipa matma, kui nimetatud talupoeg talle uppunud leh-ma asemel uue andnud. Tomas Petrisz'ilt Helmedest võtnud preester vägivaldselt härja vankri eest, millel lebanud laip. Kuid foogti käsul pidanud ta selle härja andma talupojale siiski tagasi. Seda liiki kaebusi Holste vastu on lugematu hulk. Edasi kaevatakse veel, et Holste nõudvat talupoegadelt andameid maaomastest suuremate õõnesmõõ-tudega, ka nõudvat ta joomaandameid, mida talupojad varem polevat kunagi andnud preestri-leh-ile. Varem pidanud talupojad andma preestri-leh-ile, kui see vakusesse tuli, $\frac{1}{2}$ tündrit õlut, Holste nõudvat 1 tündri ja ähvardavat, kui talupojad tõrguvad sellist hulka andmast, et ta ei tule vakusesse oma andameid vastu võtma. Ka nõudvat ta alati tõlgi vilja sisse, vaatamata sellele, et ta ei pea tõlki. Edasi süüdistatakse preestrit otse pekkustes ja kirikule antud hüvede omistamises.

Protokollide andmed maakirikute varanduste kohta loeflevad esijoones kirikus leiduvaid jumalateenistuseks vajalikke ja kirikut kaunistavaid esemeid — riste, karikaid, rõivaid j. m. Üldiselt on kõik kirikud nendega küllaldaselt varustatud, eriti rikkalik on sel-liste esemete kogu aga Märjamaal ja siis veel Kihelkonnal ja Pühal.

Osalt on need esemed eraisikute poolt kirikule annetatud, peamiselt on annetajaiks aadlikud, aga ka talupojad — kalurid on Pühas andnud kirikule hõbedase kala. Kiriku teistest varandustest juhitakse tähelepanu viljatagavaradele ja osalt ka karjale ja majatarbeasjadele, kuid pearõhk langeb kiriku sularaha tagavarade äramärkimisele. Rahatagavarad eri paikades on väga erinevad. Enamuses oli raha %% vastu välja laenatud, peamiselt kihelkonnas elavatele aadlikele. Tavaliseks laenuprotsendiks näikse olevat 6%. Kaebusiks annab põhjust asjaolu, et aadlikud ei maksnud tagasi laenusid ega nende protsente ja püüdsid laenude saamisel hiilida mööda vajalikkude tagatiste esitamisest. Raha kõrval võlgnevad mõnes kihelkonnas aadlikud ka vilja kirikule. Võlgnikkude hulgas leidub ka kirikuvõõrmündreid, milline asjaolu võiks vihjata ameti kaudu avanenud võimaluste osalisele kurjastitarvitamisele.

Aadlikkude omavoli all ei kannatanud ainult üksikud maa- kirikud, vaid ka piiskopp. Korduvalt esitavad talupojad andmeid selle kohta, et vasallid on meelevaldselt haaranud enda kätte piiskopile kuuluvaid maid, nii tühje kui asustatud kultuurmaid ja ka heinamaid ühes neil elavate piiskoplikkude talupoegadega. Üksikutel juhtudel tõuseb selliselt omandatud maade hulk 5—6 adramaani ühes samasuguse või veel suurema arvu taludega (Christoffer Lode Ansekülas). Teisal püüavad vasallid suurendada oma maa- valdust piirimärkide omavolilise edasinihutamisega piiskopi maade arvel. Eriti hulgaliselt kaebavad talupojad vasallide üle, et viimased on vägivaldselt võtnud üksikutelt taludelt põllu- ja heinamaid, aga ka mitmesuguseid põllupidamise saadusi, loomi, hooneid ja isegi inimesi. Mõnel korral õnnestub kahjukannatanud talupojal kaotatud varandust piiskopliku foogti abil tagasi saada, enamal juhtudel näikse siiski vasall olevat peale jäänud. Osalt on vasallid omas meelevaldses tegevuses talupoegade vastu soodustatud asja- olust, et nad on ühtlasi piiskoplikud ametnikud, tavaliselt valit- sejad mõnes piiskopimõisas.

Piiskopliku ametnikkonna hulgas oli talurahval kindlasti kõige rohkem kokkupuutumisi piiskopimõisa valitsejaga, sest viimane oli see, kes nõudis enamuses sisse talurahval lasuvad koormised ja juhtis kohapealset kohtumõistmistki. Mõisavalitsejaid süüdistatakse pea kõikjal. Põhjused kaebusiks on väga mitmesugused. Paiguti kaevatakse selle üle, et valitseja sunnib piiskoplikke talupoegi töötama endale, et nad võtavad ja nõuavad suuremaid makse, kui seda lubab vana tavaõigus, ega hooli piiskoppidelt talupoegadele antud koormisi reguleerivaist kirjust ja korraldusist (Pühalepa, Val- jala) ja et nad karistavad vitsadega nii vanemaid kui teisi talu- poegi, kui vanemad ei nõua andameid sisse valitseja tahtmise koha- self (Kihelkonna). Kaevatakse ka selle üle, et valitsejad määravad

suuri ainelisi karistusi mõisateol juhtunud vähemate süütegude ja eksimuste eest ja võtavad sellistel juhtudel talupojalt ka vajalised tööriistad. Enamuses kõik valitsejad peavad oma sissetulekute suurendamise huvides lubamatuid kõrtse, pettes seal talupojalt ta rahanatukese. Torgu valitseja sundivat talupoegi kõige paremal kalastusajal mõisa sõnnikuveole, mille tõttu talupojad kaotavad osa omast toidusest. Sama valitsejat süüdistatakse pettuseski. Ta võtvat kõigilt kalakümnist, kuid ei saatvat seda edasi lossi. Kihelkonna piiskopimõisa valitsejat Johan Lewerck'i süüdistatakse selles, et ta nõuab talupoegadelt vilja müümist endale sunnihinnaga — 6 šillingit rukki ja sama palju odra vakast, mis olevat väga vähe. Siiski oli valitseja suhtumine talupoegadesse täiesti olenev valitseja isikust ja mitte valitsejaameti iseloomust. Paljudes kohtades mälestab rahvas tänuga endist valitsejat ja olevaist valitsejast on rahvas rahul Kaarma ja Kärla valitseja Berent Berg'iga, kes on ühtlasi ka Saaremaa stiftifoogt. Kõik vanemad ja külavardid lausuvad tema kohta ainult tunnustavaid sõnu. Rukki eest maksvat ta 12 šillingit ja odra eest 1 veering vakast, missugused hinnad Kihelkonna valitseja omadega võrreldes on 50—100% kõrgemad. Üheltki ei võtvat ta midagi meelevaldselt määratud sunnihindadega. Veiste ja hobuste ostmisel talurahvalt laskvat ta ostetavad loomad hinnata kaheil vanemal ja maksvat siis viimaste poolt määratud hinna. Samuti ei pidaivat ta kummaski kihelkonnas kõrtse ja talupoegi kohtlevat ta maksude sissenõudmisel täiesti leplikult. Samuti mälestavad Valjala talupojad oma valitsejat Jürgen Wolff'i tänuga ja ütlevad, et nad meeeldi ostaks Wolff'i raha eest endale valitsejaks, kui nad sellega suudaks ära hoida Johan Ninegall'i tuleku ametkonda.

Kaebusi talurahval lasuvate koormiste liigse suuruse ja rõhuvuse kohta protokollides ei leidu peale nende, mida juba nimetatud ühenduses süüdistustega mõisavalitsejate vastu. Viimast laadi kaebused puudutavad aga enamuses valitsejate omavolilist, peamiselt valitsejale endale minevate andamite suurendamist. Ainult korra-*teo* (*corde*) üle tuleb kaebusi mitmelt poolt, kuigi siingi nähakse selle koormise rõhuvust seda tööliiki juhtivate mõisaametnikkude (*meyer, meyersche*) omavolis ja õeluses. Teisal kaebavad talupojad vakukohuste tõusu üle, mis olevat tingitud sellest, et nendega samas vakuses koos elavad aadlitalupojad ei tasu vakukohuse seda osa, mis vakuraamatute põhjal viimastele langeb.

Esitatuga piirduvad protokollide otsesed andmed pahede ja väärnähtuste kohta. Kaudselt lasevad visiidatsiooni andmed meil heita pilku talurahva tookordsele õiguslikule ja sotsiaalsele elule. Need viimast laadi andmed on küll väga katkendlikud, nad ainult vihjavad olukordadele, kuid koos teiste samaaegsete allikatega pakuvad need andmed väärtuslikku lisa mitmele õigus- ja agraarajaloolisele prob-

leemile. Käesolevas pole siiski võimalik peatuda nende juures lähemalt.

Pilt, mille ülalesitatud visitatsioonandmed annavad tookordsest kirikuelust, on küllalt masendav. Kyvel jätkas visitatsiooni teostamise kestel ka kujutatud olude parandamise katseid. Esijoones püüdis ta tõsta maakoguduste preestrite kutsealalist tõhusust ja juba 1520. a. arvas, ta võivat märkida oma püüete edu. Kirjas Maasilinna foogtile teatab ta, et maakoguduste preestrid Saaremaa piiskoplikel aladel valdavad kõik eesti keelt, orduala kihelkondades aga olevat asi päris paha, preestrid ei oskavat eesti keelt ja olevat hooletud oma kohustuste täitmisel³⁾. Kuulsime ju ka protokollest, et ainult Kaarmas oli kõlbmata õpetaja, viimane sunniti aga juba mõni päev peale visitatsiooni lahkuma⁴⁾.

Ka edaspidi olid Kyvel'i püüded juhitud sinna, et tõsta rahva kõlblat taset ja teadmisi ristiusu alal. 1521. a. sügisel tegi ta vasallidele ettepaneku, et need peaksid oma mõisades ülal ühe vaese, kes õpetaks talurahvale usutunnistust, palveid ja dekalooigi. Vasallid nõustusid ettepanekuga sellisel kujul, et iga mõisnik kohustub hoolitsema selle eest, et nende talupoegade lastele õpetatakse eelnimetatud usualuseid. Samal koosolekul otsustati, et iga mõisnik peab hoolitsema selle eest, et tema talupojad elaksid kristlikus abielus ja et karistataks neidude röövijaid, vägistajaid ja teisi vägivallategude toimepanejaid.

Samal meespäeval teatas Kyvel 1521. a. juulil Ronneburgi prelaatide päeva otsuse, mille kohaselt Liivimaale pidi avatama ladina kool vaimulikkude ettevalmistamiseks. Kyvel'i teadaandes on tähelepanuvääriv kavatsus ette valmistada koolis talupoegade lapsi vaimulikule kutsele⁵⁾. Kas soov eestlasist vaimulikke kasvatada oli tingitud ainult tahtest sellega jumalasõnakuulutamise viljakust tõsta, või mõlku Kyvel'il juba mõttes plaan kasvatada eestlasist klerusega endale tuge vasallidevastases võitluses, pole selgitatav. Igatahes oli piiskopile selge, et eestlasist küllalt kõlbulikke kirikujuhte saab. Eks olnud ju juba Kyvel'i toomkapiitlis eesti päritoluga toomherra Johan Pulck, kes eriti järgnevatele piiskoppidele oma füsedust ja võimeid näitas. Nimetatud meespäeval ei avaldanud vasalkond Kyvel'i mõttele ei poolehoidu ega ka erilist vastuolekut, vaid jättis küsimuse maahärrade endi otsustada.

Nende puhtkiriklikke uuendusi taotlevate korralduste kõrval püüdis Kyvel kõrvaldada ka teisi visitatsiooni kaudu avastatud pahe-
sid⁶⁾. Kuid nii ühel kui teisel juhul jooksid reformipüüded vasallide

³⁾ TRA: Saare-Lääne piiskopkonna registrant 1-b, lk. 90a — 90b.

⁴⁾ TRA: Saare-Lääne piiskopkonna registrant 1-a.

⁵⁾ Akten u. Rezesse, nr. 117. Vt. ka Arbusow, op. cit.

⁶⁾ Ibidem, nr. 106.

vastuseisemisel ja reformatsiooniga kaasatunud seisuste ülevõimu tõttu karile ⁷⁾. — Ladina kooli asutamise katse äpardus ja reformatsioon ise tõi oma esimesel sajandil kohalikkude talupoegade usu-
ellu äärmiselt vähe muudatusi.

Järgnevad 13 protokollid, mis ärakirjadena on säilinud Kopenhaagenis asuvas Taani Riigiarhiivis (TRA) leiduvas Saare-Lääne piiskopkonna registrandis nr. 1-a (1517—1522) lehekülgedel 97—123, on koostatud osalt ladina, enamuses aga alamsaksa keeles; paiguti on keeled paisatud täiesti segi.

Protokollide üllitamisel on peetud kinni sellest järjekorrast, nagu nad esinevad eelnimetatud registrandis. Samuti on üllitamisel jälgitud teksti ortograafiat, ainult alamsaksakeelsetes osades on ortograafiat vähekese lihtsustatud, selles mõttes, et on ära jäetud mõningad puhtdekoratiivsed konsonandid, milliste tarvitamise suhtes protokollijad pole olnud kuigi järjekindlad (näit. vndt pro vnd).

Trükitehnilistel põhjustel on üllitamisel algtekstist veel sel kujul lahku mindud, et algtekstis rea kohal esinev, häälikut pikendav „e“ on toodud ritta vastava tähe järele. Üllitaja poolt teksti lisatu esineb nurksulgudes. Samuti on lisatud üllitaja poolt üksikuile protokollele eelnevad kihelkonna nimed.

Jämaja.

Anno Domini millesimo quingentesimo decimonono feria secunda post dominicam cantate [23. V] recepta a reverendo domino, domino Johanne episcopo Oziliensi de ecclesia sua parrochiali in Gemma ¹⁾) ratione, infra scripta clenodia unacum promptis pecunijs, debitis singulisque eiusdem ecclesie affinentijs ibidem repertis ad mandatum reverende paternitatis sue per me, Marcum Tirbach ²⁾), conscripta sunt.

Clenodia ecclesie in Gemma.

In primis due calices ambe deaurate ³⁾.

Pacificale argenteum rotundum instar agnus Dei cum reliquijs.

Ciborium vnum ex auricalco, intus deauratum.

Vnum corporale. Due appolle ⁴⁾ blumbee cum 1 missali veteri.

Bine casule parum valentis. Tria candelabra stannea.

Vna cappa exigui pretij. Duo tintinnabula.

Missale vnum exigui valoris, impressum in membrana.

Antifonale vnum }
Graduale vnum } in menbrana⁵⁾.

⁷⁾ Vt. Arbusow, op. cit.

¹⁾ Gemma = Jämaja.

²⁾ Marcus Tirbach — humanistlikkude huvidega piiskoplik notar, hiljem Tallinna linnasekretär. Vt. Arbusow, op. cit., lk. 169.

³⁾ Sic! calix, -is on mascul.

⁴⁾ appolla = vist ampulla.

⁵⁾ Nii tekstis.

Palle quattuor exigui valoris, cuilibet altari vna deputata.
Turribulum vnum ex auricalco.

Prompte pecunie eiusdem.

Centum et quinque marce ex truncis ibidem sumpte sunt atque apud reverendum dominum Oziliensem deposite.

Isti centum et quinque marce sunt apud aduocatatum nostrum Arcis Aquile⁶⁾ in ladula parrochie Kergell, que adhuc eciam adhuc apud aduocatatum nostrum vnum pecunijs parrochie Kergell in bona custodia prout eciam constat lantscribe nostro Jo. Grope⁷⁾.

Debita.

Johannes Fethberch proxime in Gemma modo in Karies curatus memorate ecclesie in quinquaginta marcis vltra annuos de eisdem redditus, ex parte pie defuncti predecessoris sui Alberti Soltow, qui pro persolutione huiusmodi pecuniarum summe a se dum viveret, ex truncis comodate dicto Johanni Fedtberch annum suum gratie libere reliquit, est obligatus.

In siligine extant.

1 punth 2 lope bie Bartholomewes dem kercken vormunder.

An qwecke.

Eyn par osszen.

An husgerade.

Eyn bruketell van 1 tonnen. Eyn kleyn ketell.

2 brukuuer. Twe par qweren stene. Dre tafelen van holte.

Anseküla.

Anno et die premissis clenodia ecclesie parrochialis Anskul unacum singulis rebus ad eandem spectantibus similiter conscripta fuerunt.

Clenodia in Anszkull.

Due⁸⁾ calices deaurati cum vna patena.

Casula vna cum correquisitis exigui valoris.

Pacificale vnum argenteum cum cathena.

Vnum argenteum coclear ex testamento.

Tria bona missalia ex pergameno. Vnum corporale.

Sex candelabra stannea in quolibet altari duo.

Item 1 sulvern schale, welcke Futinges elderen dar in de kercke gegeuen samp[t] eynem par osszen, welcke affhendich geworden, dar van eynen Hinrick Kuruer, den andern Philippus entfangen hebben.

Eyne mo[n]strancz van koper vnd 1 kleyne miszklocke.

⁶⁾ Arx Aquile = Kuresaare linnus.

⁷⁾ See löige on kirjutatud teise tindiga.

⁸⁾ Sic!

An korne.

Van zalige her Laurencz vorigen kerckheren wegen dre leste $1\frac{1}{2}$ punth der kercken gehorende, welcke Cristoffer Lode am souenteygenden jare entfangen heft vnd der kercken nach schul-dich is.

Szo is in dato im klethe an redem korne bliuende 1 last 3 punth vnd nach van zalige her Laurensz roggen in de erde gesegeth 2 punth $1\frac{1}{2}$ lop ock an redem korne, woh Cristoffer bokande, welck dem landknechte vnd vormundern tho vorkopende vpgelecht is.

An qwecke van dem vorigen kerckheren nahgelaten vnd van synem nahkomlingk entfangen.

Negen houede qweckes dar manck syn veer melckekoye vnd 5 smaele rinder.

Kärta.

Anno eodem feria quarta post cantate [25. V] reuerendus dominus, dominus Johannes episcopus Oziliensis clenodia ecclesie parrochialis in Kergel cum singulis eiusdem conscribi mandauit.

Parrochia Kergel habet in clenodijs.

Duos calices deauratos. Vnum pacificale argenteum.

Duo viatica, vnum argenteum, reliquum deauratum.

Pacificale vnum myt eyner parlemoder. Eyne vorgulde mo[n]-stranze.

Apolle due argentee.

Pixis vna argentea pro conseruacione sacri chrismatis.

Antependium vnum in summo altari cum 21⁹⁾ maioribus quadratisque fibulis aquilis insignitis.

Tria stannea candelabra in summo altari.

In altari beate Virginis etiam tria. In tercio altari duo.

Due cappe vna linnea altera lannea.

In palneo beate virginis super altare eiusdem erant 21 maiores inaurateque fibule, cum insignijs quibusdam, trabibus cerulei et albi coloris refertis.

Item eyn gulden huuengesmide vnd 1 grote vnd kleyne suluern korone vp Marien vnd eres kyndes houede vpm sulftigen altare ock oue[r]gulth.

Eyn karellen snoer myt etzwelcken eggigen suluern stenen an vnszer leuen vruwen halsze.

Item twe vorspenne.

Item 2 missalia. Duo gradualia. Vnum vesperale. Duo antiqua psalteria. Vnum cancionale.

Vna lagena stannea pro vsu vini ecclesiastici.

Vnum tintinnabulum.

Prompta pecunia in truncis reperta.

In trunco Dominici corporis inuente sunt 4 marce.

In trunco diue Virginis 9 marce.

⁹⁾ Järgneb mahakriipsutatult vnum.

In trunco sancti Antonij due marce.

A quibus pecunijs due marce pro conficiendis seris alijsque rebus ad clausuram truncorum necessarijs sumpte sunt 2 marce.

De premissis etiam truncis in nouem annis nulla reddita est ratio.

Frumentum.

4 pvnth gersten minus eyn lop.

4 punth moltes.

Püha.

Anno quo supra altera die post vocem iucunditatis [30.V] reuerendus dominus, dominus Oziliensis de ecclesia parrochiali in Pia exegit rationem, apud quam res infra scripte reperte sunt atque annotate.

Clenodia ecclesie parrochialis Pia.

Quinque calices. 1 mo[n]strancz. Argenteum ciborium.

Quedam crux magna argentea. Due appolle argentee.

Pacificalia duo argentea. Sex ornata.

Candelabra vndecim stannea.

Tria missalia vnum de papiro, reliqua ex membrana.

Quinque vofinalia

Tria psalteria

Duo vesperalia

Duo gradualia

} omnia in membrana.

Vnum pacificale cum aliquibus omelijs.

Item an vnszer leuen fruwen bilde eyn blaw floelisch mantell vnd 5 stucke huuensmide myt boslaghe, sampt Ihesus mantell, ock boslagen vnd all myt eyn ouergulth.

Item nach eyn Marien vnd Ihesus mantell van rodem damasscken myt suluer boslagen vnd oue[r]gulth.

Nach eyn swart damascken mantell sampt 1 Ihesus mantell myt eynem olden suluern boslage, ouerguldt.

Eyn huuensmede van 5 stucken van suluer vnd gancz wol ouergulth.

Item eyn korellen snoer vnd 1 gulden doeck.

Item 3 altaria myt pallen wol bokleth vnd 2 int middell. Eyne vorgulde houetlaude. Eyn swedisch hueuengesmide van 6 stucken. Item bie 4 loth stroy smide.

Eynen suluern stromlingk, welcken deh fisschers gegeuen hebben. Twe marck lodich an suluere vnd 2 loth.

Prompte pecunie.

Hundert marck vnd 60.

Des zo sollen deh kercken vormundere, van des g. heren tho Ozell wegen, vor eyn miszgewadt vnd antipendia van der kercken Woldell entfangen 30 marck.

Debita.

Item im jare und X vp Marien Magdalenen dach heft Johan Beurman vth der kerckenlade entfangen hundert marck tho vor-

renten, dar vor heft he synen lehen breeff tho pande gesetteth. Vorgenomde 100 marck durch en im negenteygenden jare des ersten szondages nah passchen syn botaleth ane deh renthe, deh sick vorlop vp 48 marck.

Item anno xij heft Cristoffer Vitingk vth der kercken laede entfangen voftich marck, dar vor vorzetteth pandts wisze eyn vatingk, hyr van sall Cristoffer 18 marck der kercken an vorszener renthe van vo[r]sehenen 6 jaren geuen.

Item Hinrick Kurlandt heft ock 20 marck entfangen, dar vor etzwelck jar her eyne vorgulde houetlunde tho pande steyth, dar van ock jene renthe vthgegeuen is.

Anno XIII heft deh Kopsche entfangen 10 marck, dar vor vorpandeth 11 loth suluers. Is 4 jar renthe.

Clawes Weddeberch heft in ehr tyden entfangen voftych marck.

Anno XV andern dages nah lufke vnszer leuen fruwen heft Hinrick Kurlandt entfangen voftych marck vp renthe, dar vor he Hans Titueren breff vorpandeth heft, idoch deh jarlicke renthe tho botalende gelaueth heft, welcke he nach alle schuldich is, als nemlick 12 [marck] vorszeten[er] renthe.

Anno XVII entfingk Mattis Vitingk 10 marck dar nah ock in den pingsten ock 10 marck zunder jenigerley vorwissinge.

Benrth Hasszels is schuldich 2 marck vor smede tuch.

Item her Jacob Lode is schuldich 7 marck vor molth, dar vor her Gerth iczunder kerckhere antwerden sall, glicks de kerckhere suluerst tho steyt.

Ock is her Gerth iczgedacht der kercken schuldich $\frac{1}{2}$ last roggen.

Des is nach zalighe her Jacob Lode der kercken schuldich eyn myszgewath dar he mede bograuen warth, hyr werth her Gerth woll rekenschap van doen.

Frumentum.

Eyne last gersten an redem korne im klethe liggende. Eyne halue last redes moltes im klethe liggende.

Des zo is Hinrick Sasze schuldich $\frac{1}{2}$ last moltes hyr vp botaleth 2 marck.

Deh kerckhere iczunder tho Pia weszende is schuldich $\frac{1}{2}$ last roggen.

(Löpp järgneb.)

E. Blumfeldt.

Varia.

Friedebert Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Tegevus-olud, tegelased, tegevus; Tartus 1932; 335 lk.

Eesti rahvuslikus ärkamises XIX sajandi teisel poolel, mis areneb suurte majanduslikkude, sotsiaalsete, poliitiliste ja kultuuriliste muutuste kandel, uue kujuneva rahvusliku ideoloogia juhtimisel, on peamisteks magis.raal-teedeks Eesti Aleksandrikooli asutamiseks arendatud liikumine ja Eesti Kirjameeste Selts (= EKMS). Nende kahe rahvusliku ürituse mineviku uurimine on möödapääsemata tarvilik eeldusena eesti rahvusliku ärkamise üldajaloo koostamiseks. Seepärast on meie rahva ajaloo ühe tähtsama perioodi tundmaõppimise huvides soojalt tervitatav, et Fr. Tuglas on raken-

dunud ühe selle magistraaltee kujunemise ja osa valgustamisele oma laialuluslikus monograafias.

Autor märgib öieti, et eesti ärkamisaegseist ühisüritusist seni oli real põhjusil kõige vähem uuritud Eesti Kirjameeste Selts. Tema kohta puudusid lühikesedki usaldatavad kokkuvõtted; puudusid samuti ka eriküsimuste uurimused. Seetõttu oli selle ürituse ajaloo esimese põhjalikuma uurija ülesanne eriti raske. Eeltööde puudumisest tingitud raskused olid seda suuremad, et EKMS-i ajalugu on seotud õige suure hulga haru- ja kõrvalprobleemidega, mis osalt ulatuvad väljapoole seltsi kui organisatsiooni ajaloost selle kitsamas mõttes.

Juba vastava algallikalise ainekogu kogumine ja läbitöötamine nõudis autorilt väga palju hoolt ja vaeva. Ja seda just selle andmestiku rohkuse ja laialipillatuse tõttu. Üksi kasustatud trükiandmestikugi rohkusest saame aimu, kui mainime, et siin on tulnud arvestada umbes 40 aastakäiku eesti ajakirjandust, selle kõrval ka mitmesuguseid muid väljaandeid. Kuid veel suuremal määral on tulnud autoril kasutada trükkimatuid allikaid. Peasalveks siin on olnud Eesti Kultuurilooline Arhiiv, selles eeskätt EKMS-i kogud ja eesti tegelaste kirjavahetused. Vähemal määral on tulnud saaki ka E. Riigi Keskarhiivist, Läti Riigiarhiivist, Soome Kirjanduse Seltsi ja Eesti Üliõpilaste Seltsi arhiivist.

Niipalju kui allakirjutanul on ülevaadet kõnealuses teoses käsiteldud probleemide puhul arvestamist vajavaist algallikalistest materjalidest, võib täieliku rahuldusega konstateerida, et autori hoolikus ja usinus nende otsimisel ja läbitöötamisel on olnud peaaegu eeskujulik. Kui siin lisan juurde „peaaegu“, siis mõtlen kõigepealt üht tähtsat autori poolt kasutamata jäänud kirjakogu, nimelt Joh. Köleri oma. Tõsi küll, teose koostamisel see polenud veel E. Kultuuriloolises Arhiivis; on sinna saabunud alles hiljemini hra W. Puhki lahkel hoolitsemisel. Kuid see kogu oleks autorile kättesaadav olnud tema endiseski asukohas. Kuigi selles kogus leidus andmestik autori üldkontseptsiooni võib-olla palju ei muuda, oleks selle kasustamine materjalide täielikkuse huvides olnud ometi tingimata tarvilik. Samuti oleks saanud autor mõnevõrra õigemalt perspektiivi kohalikkude balti võimude suhtumise kohta EKMS-i, kui ta oleks isiklikult lähemalt tutvunud Läti Riigiarhiivis Liivimaa rüütelkonna arhiivi mõnesuguste materjalidega, eriti — teoses käsiteldud küsimuste suhtes palju huvi pakkuva kolmekõitelise toimikuga, mis pealkirjastatud „Agitationen“ jne. Aga ka E. Riigi Keskarhiivis oleksid võinud vastavad toimikud mõningate kõrvalisemate küsimuste suhtes (nagu M. Mitti tagaotsimise kohta, millest eespool) autoris suuremat huvi äratada.

Allikate kasustamine on üldiselt õige täppis, välja arvatud mõningad äpardused, mis aga ei saa teosele milgil kombel kirstunaelaks. Samuti on üldiselt hästi õnnestunud allikate psühholoogiline interpretatsioon.

Teema sisulise käsitluse hargnemise kolme eri suunda on juba autor ise märkinud teose allpealkirjaga: „Tegevusolud, tegelased, tegevus“. Ja uurimise eessõnas on küllaldaselt põhjendatud, miks esitatud käsitlus ei saa piirduda üksi EKMS-i tegevuse ajalooga, selle kitsamas mõttes, vaid peab püüdma haarata laiemalt ka eesti ühiskondlikku arengut ühenduses tema tegevusolude ja tegelastega. Ei ole kahtlust, et just sellelaadiline tahtlikult laiataustaline probleemiseadeldus on olnud oluliseks eelduseks teose kõrgeväärtuslikkude tulemuste saavutamisele. Ja need tulemused ise küündivad kaugelt üle käsiteldud seltsi kitsama ajaloo, tuues uut valgust ärkamisaja sotsiaalsetele ja poliitilistele olusuhetele ja vahekordadele. Kuigi vahest nii mõnedki autori arendatud väited on kujunenud väliste tõugete mõjul ja pole uudiseks kitsamas ajaloolaste ringkonnas, ei vähenda see ometi nende

väärtust. Teoses väärivad tõsist tähelepanu laiemale avalikkusele esmakordselt tooduna rida uudseid, hea argumentatsiooniga esitatud seisukohti.

On tugevasti nõrgestatud esimese, 1869. a. üldlalupeo osa eesti ärkamisloos sellele eelnenud arengu põhjendatud rõhutamisega. Ja samal ajal on kummutatud seni visalt ühekülgsel ja sihilikel andmeil püsinud vagejutt, nagu oleks EKmS-i asutamiseks saadud otsustav tüüpe just mainitud lalulpeolt. Langema ei pidanud ka 1870. a. „Helme koosoleku“ osa, mida seni eeskätt H. Rosenthal mälestiste mõjul ärkamisaegses liikumises on ülehinnatud. Ärkamisaja põnevama probleemi — selle suurlohe puhul on autor suutnud veenvalt tõestada, et dualism eesti ühiskondlikus mõttes on dateeritav märksa varematega kui see prahvatus avalikuks konfliktiks Jakobsoni ja Hurda vahel 1878. Sellest dualismist hargnenud vastulolud on autoril kujunenud eriti lemmikuliseks küsimuseks, milles on nähtud olulisemat osa ärkamisaja dünaamikast. Just selle käsitlemisel on teoses saavutatud rohkesti ajajärgu tundmaõppimist rikastavaid tulemusi. Hästi ja tabavalt on esitatud võitlevad ja võistlevad rühmitused, nende koosseis, ideoloogia ja vahekorrad, õnnestunud iseloomustusega ja kaalutud hinnanguga. J. Hurda kui eesti poliitiku kuju on tulnud rohkesti korrigeerida, võrreldes tema senise traditsioonilise käsitusega. Samuti on paratamatult ümberhinnatud Hurda poolehoidjate osa ja esinemine EKmS-is ja üldse eesti avalikus elus. Just need on osutunud ärkamisaegse suurlohe süvendajaks ja laiendajaks ning ühtlasi ka EKmS-is konflikti edasiarendajaks. See uurimistulemus läheb tugevasti vastamisi senise traditsioonilise vaatekohaga EKmS-i tülide käsitlemisel. Esmakordselt trükisõnas on Tuglase uurimuses tähistatud 1881. a. sõlmpunktilisena eesti ühiskonnaloos. Sellele aastale pühendatud neli peatükki (VII—X) moodustavad uurimuse parima osa. EKmS-i lõppjärgu pikaajaline agoonia, mille üksikasju ja telgitaguseid seni vähe tunti, on nüüd selgitatud suure detailsusega. Tähtsaks tuleb siin pidada uurimuse lõpptulemust: EKmS-i viimaste aastate viirelemine ja selle lõpetanud katastroof polnud tingitud venestusvägivallast, vaid kaasaegse eesti ühiskonna enda allakäigust. See paikapidama jääv väide on oluliseks lisandiks üldisele eesti ühiskonnaloole möödunud sajandi 80-ndail ja 90-ndail aastail.

Juba nende olulisemate uurimistulemuste loetelust, milles on kõrvale jäetud hulk kitsapiirdelisemaid väiteid, selgub, et Fr. Tuglas on kõnealuse uurimusega palju rikastanud meie ärkamis- ja venestamisaja ühiskonna tundmaõppimist. Enamik teose väiteist jääb kindlasti püsima, aga mõned neist tekitavad diskussiooni ja tuleb neid ka ümber hinnata. See võib toimuda kindlamalt ja tagajärjekamat ühenduses EKmS-i kaasaegse eesti ühiskonna teiste nähtuste lähema tundmaõppimisega.

Seninegi ärkamisaja tundmise tase sunnib meid mitte nõustuma kõnealuse teose üldkontseptsiooni ühe põhilisema kalduvusega, nimelt püüdega asetada EKmS liiga kesksesse ossa eesti ärkamisloos. Küll on autoril märgata teatavat ettevaatlikkust selle seltsi ühiskondliku erikaalu määritlemisel. Kui aga uurija on arvamusel, et EKmS olnud meie omaaegses ühiskonnaloos „tähtsaimaks episoodiks“, siis mõjustab see veendumus paratamatult ka kogu käsitluse perspektiivi, mille tagajärjeks on selle seltsi ajaloolise erikaalu ülehindamine. EKmS-i osa eesti rahvuslikus ärkamises on kahtlemata suur, kuid ta jäi suurel määral ikkagi liikumise latvade tegevus- ja kokkupõrgeteareeniks, olles õige piiratult laiemate masside virgutajaks ja üsna ajutiselt nende populaarseks huvipunktiks. Eesti Aleksandrikooli asutamiseks algatatud liikumine oli oma ideoloogiliselt ulatuselt küll kitsam, kuid laiemais hulkades rahvusliku kasvatajana, nende rahvusliku teadvuse ja teotahte virgutajana märksa pingsama mõjuga. Seepärast vähemalt: vara veel kuulutada EKmS-i „tähtsaimaks episoodiks“ eesti ärkamisloos!

Seni aga võib EKMS-i kui ajaloolise teguri erikaalu ülehindamine viia eksisuunalisele vaatlemisele, põhjustades siin ka perspektiivi perifeerseis osades tõelikkusele mittevastavaid nägemusi. Näitena sellisest fiktsioonist, mis tingitud ekslikust üldperspektiivist, võiks meie arvates olla kas või autori kontseptsioon kohalikkude ametivõimude, aadli ja üldse saksluse suhtumisest EKMS-i 1881. a. Tunneme juba küllalt hästi Liivimaa rüütelkonna võitlust eesti rahvusliku liikumise vastu mainitud aastal ja aimame vähemalt üldiseltki siin tarvitatud mitmesuguseid provokatsioonilisi võtteid. Kuid et just EKMS-i selliselt oleks aadli ja ametivõimude poolt kimbutatud, nagu autor siin kaldub otsustama, järgides selles küsimuses väheusaldatavale allikaile, seda ei saa väita. Vastavast allikainesest, eriti Liivimaa, vähemal määral ka Eestimaa rüütelkonna arhiivis selgub, et kaasaegne sakslus ei hinnanud EKMS-i oma võitluses eesti rahvusliku liikumise vastu kuigi tähtsana. Osalt oli see tingitud saksa ringkondade puudulikust informatsioonist eesti asjade kohta, suurel määral aga kindlasti lihtsalt sellest, et EKMS kaasaegsele avalikkusele ei paistnud silma kaugeltki nii tähtsana, nagu autor seda arvab. Ja kui teoses EKMS-i vastu saksa ametivõimude poolt sihitud provokatsiooni näitena tuuakse ka M. Mitti vangistamiskatset seltsi koosolekul, siis on see ekslik. „Vaba Maas“ äsja ilmunud M. Mitti mälestised näitavad kogu tema vangistamisluгу tunduvalt teissuguses võlguses, kui see Tuglasel kujutatud. Ja selle kohta oleks võidud teose koostamiselgi leida andmeid Liivimaa kubernereri kantselei arhiivist.

Üldiselt on autor oma teose peaauesandeks teinud EKMS-i poliitilise ajaloo uurimise seoses eesti ühiskondliku arenguga ja selle tingimustega. Ja sel alal on ta saavutanud väärtuslikke, kõrgelt hinnatavaid tulemusi. Kuid EKMS-i osa kaasaegses eesti kultuuri loomingu on jäetud täiesti vaeslapse olukorda. Sellele pühendatud retrospektiivse ilmega viimne peatükk „Lõppvaatlusi“ ei küündi oma hõreduse ja üldsõnalisusega siin küll kuidagi vähegi suurema nõudlikkuse rahuldamiseni.

Aga mõne teisegi küllalt olulise küsimuse käsitlemist oleksime meeldi oodanud kõnealus teoses. Oleks näiteks tähtis olnud vaadelda tihedamalt ka statistiliselt mõningaid EKMS-i arengu ja tegevusega ühenduses olnud nähtusi. Nii seltsi enese kui ka ärkamisaja üldajaloole oleks kindlasti väärtuslik, kui oleks üksikasjaliselt vaadeldud EKMS-i liikmete maa-alalist päritolu, kas või kihelkondade järele. Eesti rahvusliku liikumise regionaalse leviku küsimuse valgustamiseks oleks see olnud oluline.

Teose lõpposa puhul on autorile seni avalikus arvustuses etteheidetud, et ta on läinud liiga pikalt jälgima uute kirjanduslikkude organisatsioonide asutamise kavatsusi pärast EKMS-i tegevuse lõpetamist. Selle etteheitega ei saa küll kuidagi ühineda, sest et mainitud kavatsused on oma enamikus kõige tihedamalt seotud EKMS-i tegelaskonda kuulunud isikutega ja kogu selle seltsi ideega.

On rohkesti maitse küsimus, millises ulatuses koormata teadusliku uurimuse teksti tsitaatidega allikaist. Tuglas on teinud seda õige ohtrasti. See on ka tõesti teose elavust tõstnud, kuigi ainult reportaazliikkuse suunas. Kuid samal ajal on see uurimuse kompositsioonilist ja stiililist ühtlust rikkunud võõrkehaliste vahekiilunditega, paisutades ühtlasi vähepõhjendatult selle lehekülgede arvu.

Nuriseda tuleb ka, et teosel puudub nimede ja märksõnade register. Esineb ju uurimuses lõpmatu hulk isikunimesid ja mitmesuguseid eriküsimusi, milleles orienteerumine teose kasutamisel vastavate eriuurimiste jaoks nüüd on vägagi raskendatud. Otstarbekohane oleks olnud ka kasutatud allikate üksikasjalisem loetelu.

Fr. Tuglas on sõandanud esimesena anda avalikkusele põhjalikuma uurimuse eesti ühiskonna ajaloo alalt möödunud sajandi 60-ndaist aastast

kuni käesoleva alguseni. Ühiskondlik-poliitiliste probleemide käsitlese osas on see üldiselt hästi õnnestunud. Suure hoolsusega kogutud ja silmapaistva korrektsusega kasustatud allikaines on läbitöötatud küpseks sünteesirohkeks, stiililiselt heasse vormi valatud teoseks, mis viib suure sammu edasi meie ärkamis- ja venestamisaja ühiskonnaloo tundmaõppimist, ühelt poolt esitades siin paikapidavaid seisukohti ja teisest küljest andes rea pidepunkte eriküsimuste edasiuurimiseks ja ühtlasi ka toodud väidetele vastuvaidlemiseks ning nende põhjalikumaks selgitamiseks.

H. Kruus.

*

Teoseid Tartu ülikooli asutamise akti 300. aastapäeva puhul. On küllaltki mõistetav asjaolu, et Tartu ülikooli 300 aasta juubel 30. juunil 1932. a. põhjustas terve rea ülevaadete ja uurimuste ilmumist ülikooli eri ajastute kohta. Suurema tähelepanu osaliseks nendest sai rootsiaegne ülikool Tartus ja Pärnus 1632.—1710. a., kuna järgnevate perioodide kokkuvõtlikud käsitleused nägid päevavalgust juba varem erijuhtudel, nagu Petuhovi veneaegse ülikooli ajalugu 1802—1902 ja eesti ülikooli 10-aastase mälestuspäeva puhul välja antud „E. V. Tartu ülikool 1919—1929“.

Viimase teose prantsuskeelse kokkuvõtte peamiselt ilmuski 300 aasta juubeliks endise ülikooli õppejõu Louis Villecourti poolt „L'Université de Tartu 1919—1932“. Selle kõrval selgitab eesti ülikooli teaduslikku tegevust ja arengut huvitavate statistiliste tabelite kaasabil võrdlusega endise ajastuga mag. E. Laiu toimetatud „Tartu ülikool sõnas ja pildis 1919—1932“. Rootsi ajastust esmajoones mainimisväärne on ülikooli poolt dotsent dr. J. Vasara toimetusel välja antud ürikute kogu: „Tartu ülikooli ajaloo allikaid. I. Academia Gustaviana: a) ürikuid ja dokumente“ kui ka ajalooline ülevaade endiselt Tartu ülikooli professorilt J. Bergman'ilt „Universitetet i Dorpat under svenska tiden“. Rootsi-, eesti- ja saksakeelse tekstiga „Insignia et secreta antiqua Academiae Gustavo-Carolinae Dorpatensis...“ on koostanud C. R. af Ugglas ja J. Bergman. Teose on pühendanud ülikoolile Rootsi Kirjanduse, Ajaloo ja Muinsuste Akadeemia. Selles kirjeldatakse ülikooli märke (insignia), mis on praegu hoiul Riigi Ajaloo Museumis Stockholmis ja mille täpsad jäljed anti ülikoolile ülalmainitud rootsi seltsi poolt. Nende mälestusmärkide hulka kuuluvad: hõbedast rektori valitsuskepid (skeptrid) 1632. a-st, samal aastal valmistatud rektori mantel, rauast ülekullatud ülikooli võtmed 1690. a-st ja pitsatite templid: ülikooli pitsat 1632. a-st, samast aastast usuteaduskonna pitsat ja filosoofiateaduskonna pitsatid 1680. ja 1699. a., mil ülikool Pärnu kolis. — Loendi täiendusena ei saa jätta nimetamata Fr. Puksovi 3 kirjutist XVII s. ülikooli raamatutöönduse ja raamatukogu alalt.

Nüüd on äsja ilmunud, küll ka juubeliga ühenduses, rootsi riigibiblioteakaari ja Stockholmis kuningliku raamatukogu juhataja Isak Collijni uurimus: „Den äldsta bokdonationen till Dorpats universitetsbibliotek“ Põhjamaade raamatuasjanduse ajakirjas Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1932, kui ka separaadina. Siin toob autor Rootsi Kuningliku Raamatukogu koostises ettevõetud uurimise põhjal uusi andmeid Tartu ülikooli raamatukogu ajalooliselt lisaks Fr. Puksovi teosele „Die Bibliothek der Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit“, bibliograafiliselt loendades Academia Gustaviana raamatute koostist säilinud nimestikkude põhjal. Teatavasti jõudis rootsiaegse ülikooli raamatukogu, mille aluseks oli Academia Gustaviana kogu, ühes uue ülikooli varandusega Stockholmis 1710. a., enne Pärnu vallutamist venelaste poolt. 1717. a. liideti Tartu-Pärnu kogu Kuningliku Raamatukoguga. Sel puhul koostatud

inventuur-nimestiku kui ka kahe varena nimestiku alusel ongi Collijn identifitseerinud vastavaid Kuningliku Raamatukogu eksemplare.

Nimetatud kaks varamat vähe lahkuminevat nimestikku Academia Gustaviana kogule laskis koostada kindralkuberner Hastfer, kui tekkisid kavatsused akadeemia uuesti avamiseks, ja esitas need kuningale 1688. a. Ühe nimestiku ärakirja põhjal, mis leidub praegugi Riia Ajaloo ja Muististe Seltsi raamatukogus, avaldas omal ajal C. Schirren „Catalogus Librorum Bibliothecae Dorpatensis“, milline aga osutub väga ebatäielikuks, samuti nagu ärakirigi, kuna kopist on katkestanud töö poole peal. Selgitusena olgu asjaolu, et Schirren loendab ainult 152 teost, kuna Rootsi Riigiarhiivis Livonica's asuv originaal-nimestik nimetab 208 teost.

Collijnil ei õnnestunud kõiki teoseid kindlaks määrata, kuna mõningad Academia Gustaviana raamatud Kuningliku Raamatukogu dublettidena on võõrandatud oksjoneil XVII ja XVIII s. jooksul. Siiski 241 köitest kuulub suur osa veel praegugi Kuninglikule Raamatukogule ja need on mõne erandiga kõik, arvult 168, Hintelmani annetusest.

Riia raehärra, õigusteaduste doktor Ludvig Hintelman (†1643) pärandas oma rikkaliku õigusteadusliku sisuga raamatukogu Tartu ülikoolile. Siia kuulus Collijni arvates umb. 267 köidet, mis kõik olid varustatud märkusega: Ex donatie D. Lvd. Hintelmani. I. V. D. Eriti huvitavad neis on päritolu sissekanded endistelt omanikelt, kus esinevad liivimaalased, nagu Rüttger zur Horst vanem, Gwalterus Angler, Jodocus Holste, Martinus Cnopius ja Arnoldus Cuser. Mitte vähem tähelepanu Baltimaa raamatutöönduse seisukohalt väärib üks Riias valmistatud köide nahasse pressitud linnavapiga.

Jääb soovida, et see kõigiti väga huvitav ja põhjalik Collijni uurimus leiaks jätkamist Academia Gustavo-Carolina raamatute identifitseerimisel Kuningliku Raamatukogu koostisega. Nimelt on teise rootsiaegse ülikooli raamatukogu koostis veelgi huvitavam meie kultuuriloo seisukohast, kuna teatavasti on raamatute annetajate hulgas õppejõude, üliõpilasi ja kohalikke haritlasi. Ka on nad köidetud peamiselt kohapeal, „ülikooli“- ja „linna-raamatuköitja“ poolt. Kuid ta sisaldab juba üle 3000 köite.

F. P.

Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921—1932 ja arhiivide loend. Bericht über die Tätigkeit des estnischen staatlichen Zentralarchivs 1921—1932. Eesti Riigi Keskarhiivi toimetised nr. 2 (I:1); Tartu 1932; 180 lk.

Möödunud jõulukuks ilmunud Riigi Keskarhiivi publikatsioon erineb mõnevõrra oma üldilmelt aasta varem ilmunud „Polonica“st“. Kuna viimase ülesandeks oli loendada ja osalt avaldada Keskarhiivis säilitatavaid materjale teatud eriküsimuse kohta, siis nüüdne väljaanne kirjeldab peamiselt Keskarhiivi ennast, ta ajaloolist arengut ja temas koondatud arhiive.

Ei ole vähematki kahtlust, et tarvidus sellelaadilise väljaande järele oli suur, eriti Keskarhiivi materjale kasutavas uurijaskonnas. Käesolevas publikatsioonis esitatud Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaatest näeme, et viimase kogud, kui ka nende kogude tarvitajate hulk on arhiivi 11 tegevusaasta kestel kasvanud väga suureks. Viimasel, 1931./1932. tegevusaastal on Keskarhiivis 4352 uurijat kasustanud 7474 arhiiviüksust. Keskarhiivi kogud aga on tõusnud umbes 10 700 jooksva meetrini.

Neis suurtes kogudes suutis suur uurijate hulk seni orienteeruda peamiselt ainult Keskarhiivis eneses käsikirjaliste provisorsete nimestikkude järele. Et uurijal sel teel oli raske saada ülevaadet Keskarhiivi materjalest, on endastmõistetav, samuti kui on arusaadavad ka need raskused, millega tuli kokku põrgata uurijatel, kes asusid väljaspool Tartut, kui nad vajasisid teateid Keskarhiivi sisaldavuse kohta.

Käesolev Keskarihiivi toimetiste vihk tahabki just esmajoones rahuldada uurijate sellesuunalist huvi. Üle poole vihust on pühendatud Keskarihiivis leiduvate üksikute arhiivide loendile. Loendi koostanud komisjon (O. Liiv, A. Sildnik, A. Perandi, M. Alev, V. Ederberg, N. Treumuth) on siin lähtunud põhimõttest, esitada arhiivide nimestikku märksõnalis-alfabeedilises järjekorras.

Arvestades Keskarihiivis sisalduvate arhiivide rohkust osutubki niisugune loetelu kõige otstarbekohasemaks, eriti kui tema kasustamine veel on hõlbus-tatud kolme alfabeedilise registri abil. Üldiselt loendis nimetatakse ainult üksikuid arhiive, kuid vanemate (Rootsi ajast algavate) arhiivide juurde on paigutatud ka nende lühike kirjeldus. Seega on saavutatud antud raamides maksimaalne ülevaatlikkus. Arhiivide loendite lisaks esitatakse ka arhiivi ametlikkude lühendite nimistu.

Editsioonitehniliselt on käesolevale tööle koostajad pühendanud kahtlemata väga suurt vaeva, mistõttu siis ka teos ses suhtes on haruldaselt hästi õnnestunud.

Mu osa teosest koostub eestikeelsest „Riigi Keskarihiivi tegevuse ülevaatest 1921—1932“. Nagu see on saanud juba traditsiooniks Keskarihiivi väljaannetele, võtab see eestikeelne artikkel kokku neli saksakeelset eriarthiklit: „Die Gründung des staatlichen Zentralarchivs, sein Statut und seine Geschäftsordnung“ (O. Liiv), „Die wirtschaftliche Lage des staatlichen Zentralarchivs“ (A. Sildnik), „Die Tätigkeit des staatlichen Zentralarchivs auf dem Gebiete des Archivwesens“ (O. Liiv), „Die Benutzung des staatlichen Zentralarchivs“ (O. Liiv). Mainitud artiklid annavad meile hea ülevaate Keskarihiivi tegevusest möödunud 11 aasta jooksul. Juba paljad arvud Keskarihiivis säilinud materjali ja selle kasustajate kohta, ülevaated Keskarihiivi ainese põhjal ilmunud teostest ning arhiivi kaastöölise poolt avaldatud töödest näitavad, kui palju meil lühikese ajaga on suudetud sel alal korda saata. Ammu see siis oli, kui Keskarihiiv algas oma alul vähenõudlikku tegevust, mis nüüd rõomustaval viisil on laienenud ka publitseerimise alale. Käesolev sisuliselt ja tehniliselt õnnestunud väljaanne näitab, et Keskarihiiv sellelgi alal näitab edu omas teotsemises.

J. V.

*

H. Moora, Die Vorzeit Estlands. Tartu Ülikooli Arkeoloogia kabineti toimetused VI; Tartu 1932. 90 lk., 54 joon. + 1 kaart.

Väliselt küllalt tagasihoidlik, on nimetatud töö tehniliselt hästi õnnestunud. Trükitud suhteliselt heal paberil, hulga piltidega kriitpaberil ning tekstis, on ta täiesti kõrvutatav välismaa paremate väljaannetega. Pildid (mõned kahevärvilised) pole mitte ainult trükitehniliselt korralikult väljatöötatud, vaid esitatud muinasjäänuste tüübid näitavad ühtlasi oskuslikku valikut. Mitmeti uut ja huvitavat pakuvad autori poolt koostatud kultuur-rühmade ülevaate kaardid, mis on teksti kõrval väga olulise tähtsusega ajaloolastele j. t.

Käesoleva tööga on autor taotlenud mitut ülesannet korraga. Kuna seni meil puudus Eesti kohta kokkuvõtlik ülevaade muinasteadusest peale prof. A. M. Tallgreni Tartu Ülikooli Toimetustes 1922. ja 1925. a. ilmunud „Zur Archäologie Estlands“ I ja II, mis on siiski mõeldud rohkem eriteadlastele, osalt ka juba vananenud, siis on prof. H. Moora seda puudust kõrvaldanud käesoleva tööga. See on peale muu ka õpperaamatuks üliõpilastele, kuna selle saksa keeles avaldamise põhjustas selle peamine ülesanne — Eesti muinasteaduse tutvustamine välismaal. Populaarsele esitamisviisile vaatamata on teos sisult täiesti teaduslik, kuna on kasustatud

ja läbi töötatud kõik uuem materjal. Sünteetilised teaduslikult põhjendatud kokkuvõtted annavad selge läbilõike meie muinasteadusest.

Rohkem eriarvamustest välja minnes võiks tähelepanu juhtida väitele venekirveste Eestisse rännaku kohta, mis autori arvates võis toimuda kas Põhja-Saksamaalt otse üle Baltimere või selle ranniku kaudu, kusjuures teoses seda arvamust põhjendatakse asjaoluga, et suurem osa venekirveid on leitud saartelt ja Lääne-Eestist (lk. 16 ja 17). Venekirveste leving Eestis annab suhteliselt samasuguse pildi nagu üldine noorema kiviaja leidude leving. Umbes võrdse tihedusega esineb venekirveid saartel ja Pärnu- ning Emajõe vesikonnas; vähe hõredamalt levivad nad Põhja-Eesti rannikul, ainult üksikutena on neid leitud Lõuna- ja Kesk-Eestist (aladelt, kus Järva-, Harju- ja Virumaa kokku ulatuvad) ning Läänemaalt. Samasugust pilti pakub suurtes joontes ka üldine noorema kiviaja leidude leving, mis on ikkagi tingitud peamiselt maastikust ja inimese toitmisevõimalustest tol ajal. Kui võtta võrdluseks kirdest Eestisse tunginud kiviriistu, mille hulgalisemat levingut oleks loomulikum oletada Ida-Eestis ja Eesti-põhjarannikul, siis näeme oma üllatuseks, et suurem hulk neist jääb peatumata jällegi tuntud Pärnu- ja Emajõe vesikonnas ning saartel. Sellest lähtudes ei võiks sarnase väikese ala kohta nagu Eesti niivõrd määrav olla kultuuri sisserännaku suund, kui maastikulised ja looduslikud tingimused.

Kahtlasena tundub oletus Eestis õige vähe esinevate slaavipäraste ehete kohta (lk. 76), mis autori arvates eestlaste maitsele ei vastanud ja sellepärast sulatati suurelt osalt metalliks ümber. Mitmesugustest kultuuri-piirkondadest tulevate ehete metalliks ümbertöötamist võis kahtlemata mõnel määral olla, kuid tundub siiski liiga järsuna seda slaavi asjade suhtes lugeda otsekohe põhjuseks, mikspärast slaavlastega pikaajaline läbikäimine ja kaubanduslikud suhted näivad kahvatuna. Veel samas lauses on nimetatud, et eestlaste ja slaavlaste kaubandussuhtes slaavlaste poolt sisse toodavate kaupade hulgas ei mänginud metall kuigi suurt osa (arvatavasti olid siin esikohal nahad). Kõige tõenäolisem ongi viimane seletus. Siin võisid ka mõned muud kaubaartiklid küsimusse tulla, mida järgmisel leheküljel (77) on loetletud terve rida.

Üle minnes kõrvalisema tähtsusega küsimuste juurde, nimetatagu siin Kolga-Jaani khk. Kivisaarelt leitud sarvkirvest (joon. 3 : 11), mis (lk. 9) on esitatud Pärnujõe leiuna. Nimetatud sarvkirves on tüübilt täiesti sarnane Pärnujõe samasugustele riistadele, nii et ülalmainitud eksitus sisuliselt asja ei muuda. Jooniste loetelus (lk. 87) ongi selle leiukoht õieti märgitud.

Ettetoodud vähemad puudused jäävad täiesti töö positiivsete omaduste varju.

Mis prof. H. Moora töö väärtust eriti tõstab, on täiesti objektiivselt faktiliselt muinasteadusliku ainesniku najal saavutatud sünteetilised kokkuvõtted, mis oma plastilisusega võimaldavad meile hinnata Eesti geograafilise asendi tähtsust isegi nii kauges minevikus kui seda oli kiviaeg. Juba tol ajal on Eesti Põhja-Euroopas üksikute kultuuriniitide sõlmepunktiks, kust omakorda uusi kultuurisaavutusi kanti edasi esijoones põhja ja ida poole. Palju selgem ja aktuaalsem on oma mitmekesisema ja rikkalikuma materjaliga rauaaeg, kuna siin on ka võimalik tervet ainesniku siduda rahvustega, Rauaaja lõpp pakub juba kaunis elavat ning ümmargust pilti kohaliku rahva igapäevasest elust, põllumajandusest, kaubandusest ja sõjapidamisest naabritega. Põhjendatud ja õigustatud seisukohtadega annab prof. H. Moora lõppkokkuvõttes hoobi seni meile väljastpoolt peale surutud ajaloolistele tõekspidamistele, nagu oleks sakslaste tulekul eestlaste kultuuriline tase seisnud algastmel, mille tõstmiseks nemad pidid kandma suuri ohvreid kultuurirakenduse arvel.

Need aluseta tõlgitsused ei leia mingisugust vastukaja muinasteaduses, kuna meie muistne kultuurivara tõstab eestlasi võrdsele tasemele teiste Balti rahvastega, osutades tihedaid sidemeid nendega läänes, lõunas, põhjas ja ka idas. Kuigi kultuuriühendusi idaga on peetud, pole Eesti kunagi sinna kultuurvaldkonda kuulunud, vaid ta oli aastatuhandete jooksul tihedalt seotud Ida-Balti kultuurirühmaga. Peipsi ja Narvajõgi on Eestile alati olnud nii looduslikuks kui kultuuripiiriks idas. Samuti ei toonud sakslaste ekspansioon või Ida-Baltikumi vallutamine mingisuguseid uusi kultuuriväärtusi kaasa, vaid rahva kultuur jäi puhkama endiste saavutistele, mille edaspidisele loomulikule arenemisele tõkked ette tõmmati.

Käesoleva tööga annab autor põhjaneva tähtsuse muinasteadusele, mille tihe rakendamine ajaloo on möödapääsmatu Eesti rahva mineviku tõelise pildi rekonstrueerimiseks. Kui ajalugu on rohkem seotud subjektiivsete elementidega, annavad sellele vastukaalu objektiivsete dokumentidena muinasteaduslikud materjalid esemete ja kinnismuististe näol, mille põhjal prof. H. Moora on suutnud esile tõsta huvitavaid ja kultuuriliselt määravaid perspektiive. Kasustades laia muinasteaduslikku materjali on ta käesolevasse kokkusurutud töösse suutnud mahutada mitmeid uusi, täiesti usaldatavaid ajaloolisi tõsiolusid, mis muudavad mitmeti meil seni tuntud väärtõlgitsusi eesti rahva ja tema mineviku kohta. Nagu varem nimetatud, on käesolev töö mõeldud esijoonel välismaalastele, kuid on silmas peetud ka eesti lugejaskonda, eriti õpetajaid ning üliõpilasi, kellele seda raamatut võib ainult soovitada.

R. Indreko.

*

Waris, Heikki, Työläisyhteiskunnansyntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle. I. Helsingi 1932. III + 353 lk.

Käesoleva aasta kevadel autor oma ülalmainitud tööd esitades väitekirjana Helsingi ülikoolile on Soome ajaloolisi uurimusi rohkendanud väärtusliku teosega Helsingi linna ajaloo kõige hilisema ajastu sotsiaal-ühiskondlikust küsimusest. Sedalaadi ajaloolis-statistilised uurimused on Soomes seni olnud vähe harrastatud. Autor, kelle nõuandjaiks nii metodoloogilistes kui ka mõningais muis küsimusis on olnud professorid G. Suolahti ja V. Voionmaa ning P.-Ameerika Ühendriikide Kansas' e ülikooli sotsioloogia õppejõud D. C. Marsh, esitab oma töö esimeses osas Helsingi ühe töölinnaosa tekkimist ja arenemist ühenduses Helsingi linna mõjupiirkonna kasvuga ning tööstuse edenemisega, elanikkonda ja selle päritolu, ehitus- ja üüritingimusi ning elamisjärge tööliste linnaosas. Põhjendades oma töö suurele arhiivandmestikule, elanikkonna enese uurimisele, suulisele ajaloolisele traditsioonile ja kirjandusele ning avaldades rea huvitavaid statistilisi ülevaateid ja tabeleid, suudab autor anda elava pildi linna külgetõmbejõust ümbruskonnale kui ka tööliste eluviisi arenemisest. Meilgi Eestis ootaksid sel uudismaal käsitlemist kas või küsimused nagu Narva või Tallinna mõne linnaosa tekkimise ja arenemise lugu seoses tööstuse tõusuga.

O. L.

*

Heinrich Joh. Hansen: Zur Erinnerung an die Feier unserer Silber-Hochzeit am 8. Februar 1865. Als Manuscript gedruckt für unsere Familie in einer Anzahl von 50 Exemplaren. Narva 1865. 104 lk.

Hanseni tunneku kui Narva ajaloo kirjutajat, Narva linnaarhiivi korraldajat, Narva muinsusseltsi ja Peeter I muuseumi asutajat. Peaaegu täiesti

tundmatuks on jäänud aga tema poolt oma hõbepulmade puhul 1865. a. avaldatud memuaarid, sest see raamat trükiti kõigest 50 eksemplaris ja levitati ainult Hanseni lähemate perekonnasõprade keskel. Juhuslikult on sellest üks eksemplar sattunud hra E. Dieckhoffi kätte. Peamiselt sisaldab töö enam-vähem üldtuntud teateid. 32 leheküljel aga kirjeldab Hanseni neid 19. sajandi keskel Narva saksa seltskonnas tekkinud lahkkelisid, mida põhjustasid vabameelsed voolud Venemaal Aleksander II ajal. Narvas tekkisid, võiks öelda, konservatiivne ja liberaalne partei. Konservatiivsete esindajaks oli kaupmeeste ehk Suure Gildi ümber koondunud jõukam saksa kodanikkond. Vabameelseid esindas käsitöölise ehk Väike Gilde. Selles võrdlemisi teravas „klassivõitluses“, mis tegi tõelistele baltlastele tunduvat peavalu, jäid konservatiivsed alla, vaatamata teiste linnade samamõtteliste toetusele. Hanseni puudutas võitlus eriti lähedalt seetõttu, et ta oli sel ajal Suure Gildi oldermanniks ning sellena oli sunnitud tema taga seisva kildkonna huvides välja astuma. Tüli sai alguse 1862. a. mõnede Narva kodanike poolt Peterburi kubernerile esitatud salakaebtustest, mille terav ots oli sihitud Narva magistraadi ja Suure Gildi vastu. Kohe ilmusid Peterburist revidendid. Linnaarhiivis leidub revideerimise üle laialdane materjal. Sellest valitsuse sammust julgustatud, tungiti nüüd Narva nädalalehes „Narvasche Stadtblätter“ õige julgelt Suure Gildi eesõiguste, eriti viinamüügi ainuõiguse kallale. Püüti naeruvääristada olukorda, et mõnikümmend patriisiperekonda esindasid kogu mitmetuhandelist elanikkonda. Vist esmakordselt kogu Narva ajaloo võideldi teatud poliitilise programmi alusel. Venemaalt tulev vabam mõtlemisviis jõudis Eestimaa linnadest nähtavasti kõige enne Narva ning kutsus Tartus ja Tallinnas esile suure hämmastuse. Tundus, nagu oleks kopitanud Balti bürgerlikus õhkkonnas äkki pomm lõhkenud. Tallinna ja Tartu saksa lehed ruttasid Hanseni moraalselt toetama.

Ometi pääses võidule vabameelne vool, eesotsas uue linnaseaduse põhjal Narva linnapeaks valitud insener-tehnoloog Adolf Hahniga. Vaatamata Suure Gildi ringkondade tõsisele vastupanule pandi Narvas 1878. a. uus linnaseadus maksma. Et liberaalse voolu esindajad olid eeskätt praktilised inimesed, kannatasid ka Narva muinsused linnavalitsuse poolt ettevõetud uuenduste all. Nii hävines 70. ja 80. ndail aastail suur osa rootsiaegseist kindlustusist, lammutati stiilne börsimaja torn, anti Peetri kiriku ehitamiseks sadasis kantsüldasid ehituskive rootsiaegseist bastionidest jne. Hanseni raamatuke annab 19. sajandi Narva ajaloo linnaarhiivi kõrval tähtsat lisa ning oleks kahju, kui teos erakätes kaduma läheks.

A. Soom.

*

Hra. O. Greiffenhagen, Tallinna Linnaarhiivi juhataja on lahkunud „Ajaloolise Ajakirja“ kaastöölise hulgast (vastav teadaanne toimetusele 15. II 1933).

*

Eesti muistsete maakondade nimesid on seni ajalookirjanduses tarvitatud erinevais kujudes. Järgitud on siin peamiselt kahele põhimõttele: vanemais allikais, eriti Läti Henriku kroonikas esinevaile nimekujudele või jälle oletatavaile omaaegselle eestipärastele vormidele. Küsimus on küllalt tähtis ja ühtlasi pakilinegi, et siin jõuda teatavale ühisele põhimõttele, mis võiks teostuda peale vastavat eridiskussiooni ajaloolaste ja keeleteadlaste ühisel otsusel. Seni kui see pole toimunud, võimaldatakse „Ajaloolise Ajakirja“ veergudel ilmuvate kirjutiste autoreil käia ühe või teise ülalmainitud põhimõtte järele, nagu see on sündinud ka käesolevas numbris E. Laiu ja R. Kenkmani kirjutistes.

Vastutav toimetaja: **H. Kruus.** Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts.**

K. Mattieseni trükikoda O./Ü., Tartu, 1933.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1933. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutati avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, L. Rebane, M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vigrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 5 krooni jne.

Talltus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub maikuul. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1933. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.

„Ajaloolise Ajakirja“ XII aastakäigu (1933) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
R. Kenkman, Kesk-Eesti muistsete maakondade asend	24—43, 65—79
H. Kruus, Lubjapõletamine Pedja jõe raioonis	177—195
E. Laid, Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest	1—24
N. Loone, „Iggäuks“ ja Silmsi talupojad a. 1803	206—218
L. Rebane, Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883 —1885	79—93, 129—147, 195—206
E. Tender, Lisandeid talupoegade maata võõrandamise kohta Rootsi ajal	234—237

Dokumendid.

E. Blumfeldt, Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniproto- kolle aastaist 1519—1522	44—55, 116—125, 160—164
H. Kruus, Eesti talupoegade saatkonna märgukirjast keisrile 1864. a	155—159

Ülevaated, arvustised.

O. Liiv, Kirikute ja valdade arhiividest	110—116
O. Liiv, Riigi Keskarhiiv 1932./1933. tegevusaastal	168—173
R. Rosén, Soome arhiivindus	147—154
M. Sorgsepp, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1932./33. tegevus- aastal	93—101
M. Sorgsepp, I Soome-Eesti ajaloolaste päev	165—168
P. Treiberg ja P. Haliste, Ajalooliste teaduste VII rah- vusvaheline kongress	219—234
J. Vasar, Suur uudisteos meie maa kohta Gustav II Adolffi ajastul	101—110

Varia.

R. Indreko, H. Moora, Die Vorzeit Estlands	61—63
R. Indreko, Eurasia Septentrionalis Antiqua VIII	238—240
H. Kruus, Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts	55—59

O. Liiv, H. Waris, Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle	63
E. Parek, A. Vaga, Eesti kunsti ajalugu I	125—128
F. Puksov, Teoseid Tartu ülikooli asutamisakti 300. aastapäeva puhul	59—60
M. Schmiedehelm, Muinasteaduslik osa teoses „Eesti Rahva Ajalugu“	173—176
M. Schmiedehelm, Eurasia Septentrionalis Antiqua VII	237—238
R. Seeberg-Elverfeldt, Schweden und Nordeuropa	128
H. Sepp, E. Jutikkala, Läntisen Suomen kartanolaitos	240
A. Soom, H. J. Hansen, Zur Erinnerung an die Feier unserer Silber-Hochzeit am 8. Februar 1865	63—64
A. Soom, Eduard Dieckhoff	176
J. Vasar, Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921—1932 ja arhiivide loend	60—61